

nak lezárása és ugyanakkor az Erdéllyel következő új korszak megnyitása is. Azért tekinthetjük a forradalmi korszak lezárásának, mert egyrészt ebben az időszakban még erősen érezhető nála a Tanácsköztársaság pozitív hatása, másrészt mert a regény mondanivalója szorosan 1919-hez kapcsolódik, harmadszor, mert megtalálhatók benne a művészi ábrázolás ama sajátosságai, amelyek 1919-ben is megvoltak (pozitív hős, romantikus elem stb.), de amelyek az író későbbi fejlődése során elvesztek, vagy veszítettek élességükből. Az Erdéllyel kezdődő új fejlődési korszaka megnyitásának viszont azért tartjuk, mert — mint ki is emeltük — e regény-trilógia alapeszméjének csírái már ebben a műben feltűntek.

M. FÖLDES ANNA

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA

A magyar irodalomelmélet, kritika és esztétika területe marxista szempontból mindmáig meglehetősen feltáratlan terület. Annyi azonban már világos, hogy esztétikánk történetének különleges — részben az önálló magyar filozófia hiányából következő sajátossága, hogy legnagyobb alakjait nem kritikusokban, esztétákban, hanem írókban, költőkben kell keresnünk. Egyetlen hivatásos kritikusunk sem jutott olyan messze a költészet feladatainak elvi megalapozásánál, mint Petőfi Sándor; a realizmus elméletének szemléletes kifejtésében, mint Arany János. De kezdhetnénk a sort előbb is, — pl. Kölcseynél, — vagy folytathatnánk tovább Ady Endre, Móricz Zsigmond nevét idézve.

Legnagyobb költőink esztétikája még akkor is jelentős, ha — mint pl. József Attilánál — maradandó elvi állásfoglalások, tanulmányok híján, elsősorban emberi magatartásuk, ars poeticájuk ad csak hozzá kulcsot. Ez a kulcs ugyanis, az esetek legnagyobb részében, a költő művészetének mélyebb megértéséhez, új, addig nem ismert szépségek felfedezéséhez nyit számunkra ajtót. De megnövekszik a költők esztétikájának jelentősége akkor, ha ez önmagában is egészet alkot, ha terjedelmét és értékét tekintve túlnő azon, hogy egyetlen alkotóművész megértését szolgálja, ha megállapításai, értékelései a magyar irodalomtörténet *egésze* számára tanulságosak. A magyar irodalom fejlődésének már említett jellemző sajátosságával összefügg, hogy lírikusaink esztétikája — gondoljunk itt Kölcseyre, Petőfire, vagy akár Ady Endrére is — nagyrészt az utóbbi csoportba tartozik. A csoport élén azonban kétségtelenül a terjedelemre és jelentőségre egyaránt leggazdagabb esztétikai hagyaték gazdája, — Arany János áll.

1

Több mint hét évtizeddel ezelőtt, 1882 október 22-én halt meg Arany János. Életében, de halála után is azon kevesek közé tartozott, akiknek nem kellett ádáz harcot vívniok az érvényesülésért, akiket szinte vita nélkül elfogadtak a kortársak és késő utódok is a magyar költészet koronázatlan királyának, akiknek valóban — Petőfi szavaival élve — nemcsak levelenként, de egész koszorúval adják a borostyánt. Az elismerés oka és forrása azonban, a hódolók széles körét tekintve korántsem azonos. Petőfi a bajtársat, a fegyvertársat kereste és találta meg Arany Jánosban. A Petőfivel szembenálló, örökségét tagadó vagy meghamisító irodalomtörténészek pedig éppen azt a bálványt, akit a tőle megtagadott irodalmi trónszékre ültethetnek. Így vált halála után Petőfi fegyvertársa és barátja a hivatalos irodalom pápáinak eszményképévé.

Arany életének, művészi pályafutásának 1848 után bekövetkezett nagy törése, hangjának elhalkulása bizonyos fokig persze lehetővé tette, megkönnyítette ezt a kisajátítást.

Egészében véve azonban Arany művészi örökségének kisajátítása a reakciós irodalomtörténet jellemző fegyvertényeihez tartozik. A költő tisztánlátását mutatja, hogy már 1860-ban keserűséggel töltötte el az ettől való félelem:

»Teljes meggyőződés, hogy a magyar költészet az elsatnyulás, elaljasulás korszakát éli. Fog-e valaha magasb röptet venni, »az istenek térdén fekszik«, de ha egykor irodalomtörténete lesz, a te nevedet nem a hanyatló, hanem egy előbbi fényes korszakhoz fogja még számítani. Engem talán már az átmenetre tesz, s félek, hogy az eláradt bűnökért részben énnekem is kijut a felelősség. Ez hitem, és így fog teljesülni... Az én törekvésem is komoly volt, de a követő nemzedék balul értette azt, s én, ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni, idomtalan szörnyeket látok nyomdokimon. Ez is kellemetlen helyzet...« —

-- írja Tompa Mihályhoz intézett levelében, 1860 március 30-án. Pedig még ekkor nem is sejtette, milyen irodalomtörténeti torzításoknak, hamisításoknak válik áldozatává.

Alakjának hamis glóriával való övezése már a ravatala felett megkezdődött, Gyulai Pál emlékbeszédében évtizedekre megveti az alapját a hivatalos irodalom Arany-portréjának. Szemléletének eszmei sarkpontját egyrészt az Arany—Petőfi jelentette költészeti forradalom kezdetét jelző korszakhatárok elmosásában, másrészt a XIX. század két legnagyobbjának szembeállításában kereshetjük.

»Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljesen kifejlésre jutott. Kisfaludy, Vörösmarty, Petőfi Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stádiumát jelölik.«

-- mondotta. Kisfaludy és Petőfi költészetének közös nevezőre hozása egyben a reformkor hozta új szellem, és az ezen belül jelentkező népiesség plebejus jellegének tagadását is jelenti. És míg Petőfit és Kisfaludyt összefűzi, addig a Petőfi és Arany közti különbség szakadékká mélyítésére fordítja figyelmét. Az ellentétek Gyulai megformálta sorozata évtizedekkel túlélte az inventort. Gyulai Petőfi heves, szilaj, ifjú és harckedvelő szenvedélyét Arany nyugodt, kételkedő természetével, Petőfi önbizalmát és »akaratos«-ságát Arany engedékenységgel állítja szembe, hogy megértesse kortársaival, míg »Petőfi korának nemcsak költője, hanem harcosa egyszersmind« — Aranyt másféle eszmék hevítik. Ő »inkább a multban él, mint a jelenben, s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezéreni.« A későbbiekben megrajzolt »konstatáló« költőnek ez az előképe mintegy megérteti azt, miért állítja Gyulai Petőfivel, az ifjúság költőjével szembe Aranyt, az »érett kor« költőjeként, akinek nyugodtabb, tárgyilagosabb költészete kevésbé veszélyezteti a polgárok lelkinyugalomát...

Ha Arany alakjának egésze helytelen és torzító megvilágításba került a hivatalos és később a liberális burzsoá irodalomszemlélet áldatlan törekvései nyomán, fokozottan így történt ez a költő esztétikai elveivel. A könyvtáryira növekedett Arany-irodalomnak csak kis töredéke foglalkozik idevágó kérdésekkel. A nagyobb, szélesebb Arany-portrék — Voinovich Géza, Riedl Frigyes, Császár Elemér — csak periferikusan foglalkoznak a költő esztétikájával. (Riedl például még egy önálló fejezetet sem szán rá, hanem más kérdések kapcsán, korábbi cikkének egyes részleteit dolgozza be művébe.) Az önálló, Arany esztétikáját tárgyaló cikkek és tanulmányok pedig — Mitrovics Gyuláé, Tolnai Vilmosé, Gálos Rezsőé — jórészt nem mennek túl Arany-idézetek — erősen tendenciózus — közlésénél, egyszerű ténymegállapításoknál; és igen-igen szűkmarkúan bánnak, ugyancsak nem ok nélkül, a következtetésekkel.

Mindazok, akik Arany politikai és esztétikai tudatosságának elvitatására törekedtek, áthághatatlan akadályt láttak a költő esztétikájában. Ezért igyekeztek, egyrészt prózája agyonhallgatásával, másrészt jelentőségének törpítésével homályt borítani mindarra, amit Arany ezen a területen alkotott. Ez indokolja Császár Elemér állásfoglalását, aki szerint »Arany mindig külső kényszernek engedett, ha tudományos kérdések megoldására vállalko-

zott... noha nem lelke hajtotta irodalomtörténeti kérdések megfejtésére, és ez szabja meg értékelésének elvi alapját is :

»Arany irodalomtörténeti munkássága nincs ma már arányban a ráfordított igyekvettel. Legnagyobb szabású dolgozatai töredékül maradtak, a legmélyebben járóknak nagy elmeállítást föltéve és következtetéseit összeomlottak, írói arcképeinek színei az újabb kutatások és világosságában kissé megfakultak.«

(Arany János, mint irodalomtörténetíró — Irodalomtörténet, 1917)

Arany esztétikájának eddigi hiányos értékelése ellenére mégsem érdektelen néhány tanulmány tükrében végigtekinteni, hogyan alakult az évtizedek során Arany esztétikájának irodalomtörténeti képe. Az erről vallott nézetek, ha nem is olyan elsődlegesen »választóvíz« jellegűek, mint Petőfi értékelése, mégis éles fényt vetnek a bírálóra is. Megmutatják, ki mit értékel Aranyban, ki miben tartja eszményének, miben igyekszik homályba vonni Aranyt, mint a magyar irodalomtörténet egyik legnagyobb esztétikusának és kritikusának ragyogó alakját.

Arany esztétikájának kulcskérdése a népiesség problémájához kapcsolódik. Az első, aki ezt helyes ösztönnel felfedi, Salamon Ferenc volt, Tanulmányának főcélja (Arany János és a népiesség, 1856) hogy bebizonyítsa, csupán »tévedés volt Petőfi és Arany költészetét túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni föl«, mert »Arany János igaz ritka tünemény... nem azért, mintha népköltő volna, hanem azért mert költő«, akinek »jellemezése a »népiesség« nevezet üres szó«.

A későbbi értékelők jórészt már nem fordulnak ilyen nyíltan a népiesség ellen, hanem inkább Gyulai irányvonalát követik, aki Arany népiességének nem létét, hanem csak formai lényegét, politikai céltudatosságát tagadta, és ezzel »szalonképessé« tette a magasabb körök számára is. Azzal, hogy Arany népiességét az értékelők jórésze (Gálos, Riedl, Mitrovics) igyekszik kizárólag és mindvégig formai keretek közé zárni, csak stílusváltozatként elemezni, Arany esztétikájának lényegét hamisítják meg, és ezzel utat törnek a későbbi liberális burzsoá felfogásnak is — pl. Ignotusénak —, amely Aranyból, hasonló eszközökkel, minden áron — a tények meghamisítása árán is — formalista író, a l'art pour l'art korabeli képviselőjét akarta megteremteni.

Ennek az állásfoglalásnak teret és irodalmi fényjelzést a Nyugat adott. A burzsoázia Arany értékelésének elvi alapját, a Gyulai létrehozta Arany-Petőfi ellentét korszerű változatát Babits »Petőfi és Arany« c. tanulmánya határozta meg. A beteges, abnormis zseni képe már jóval modernebben a Gyulai rajzolta portrénál. A Petőfivel való végtelen szembeállítás itt is leleplezi a tanulmány tendenciáját. Arany esztétikájáról külön csak néhány mondatban tesz említést, de azzal, hogy költészetét a fájdalmas és fátyolos dekadencia zsákutcájába szorítja, mindjárt levonja a költészetére és egyben esztétikai állásfoglalására is érvényesnek vallott, végzetesen hibás következtetést, amely szerint Arany a l'art pour l'art korai képviselője. Ezen az úton indul, de még messzebbre távolodik a valóságtól a Nyugat másik ismert kritikusa — Dóczi Jenő, aki az Arany-centenárium alkalmából külön tanulmányt szentelt Arany »kritikai irányai«-nak. A tanulmány félre nem érthető célja, Arany esztétikájának újraértékelésével megteremteni a »Nyugat« l'art pour l'art kritikájának őst és hagyományát. Dóczi hangsúlyozza, hogy Arany, bár a »nemzeti elfogultság korában élt« és maga is »mindvégig erősen nemzeti érzelmű, kritikusként »ment tud maradni mind a nemzeti, mind a moralista elfogultságoktól« és »kritikai álláspontjában egész kritikai munkásságával bátor színvallást tesz a művészet autonómiája mellett«. Azzal, hogy Dóczi tagadja Arany kritikai működésének elvi alapjait, lényegében legnagyobb értékétől akarja megfosztani, hogy ezzel saját kritikai munkásságát igazolja.

Az alkotás tudatos elvszerűségének, Arany népiességének tagadása együttjárt a reakciós kritikában realizmusának tagadásával is. Talán nem mindegyik burzsoá irodalomtörténész jutott ezen a lejtőn oly messzire, mint Szerb Antal, aki egyenesen támadja azokat, akik felfedezték

vagy elismerték Arany realizmusát, mert véleménye szerint ez »nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosabb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében«, — de általában a bírálók többsége igyekszik realizmusát egyrészt a részletek realizmusára korlátozni, másrészt az idealizmussal (eszményítéssel) kibékíteni, olyan módon, hogy — legnagyobb részét a Vojtina levelekre hivatkozva — Aranyból valamiféle »eszményi-realista« — fából vaskarika — alkotót formálnak.

Érdekes és problematikus fejezete az Arany értékelésnek a költő irodalmi ellenzékének állásfoglalása. A század második felének irodalmi harcaiban az ellenzék Gyulaira irányzott nyilait természetesen a vele látszólag egy táborban álló Aranyt is érték, sőt célozták is. Arany maga is érzi ezt, és egyik Szász Károlyhoz írott levelében keserű hangon említi is: »Gyulai pedig énreám egész Magyarország poétáit rámharagítja... Lehet, hogy Gyulai irántam részrehajló, irántuk igazságtalan, de hát mit tehetek én erről...«

A Gyulai képviselte hivatalos irodalom Arany Jánost választotta lobogójául. Tagadhatatlan, hogy ennek a választásnak lehetőségét Arany János korlátai valóban megteremtették. De az is nyilvánvaló, hogy Arany korlátlan dicsőítése voltaképpen Arany kisajátítását célozta. Észrevette ezt már 1886-ban a Koszorú egyik Pont álnéven jelölt kritikusa is (Ambrus Zoltán vagy Palágyi Menyhért?) aki megállapítja

»Aranyt azért kellett annyira magasztalni, hogy ne kelljen őt magyarázni. Magyarázni pedig azért nem volt megengedve, mert a kritika felébredhetett volna... a kritika észrevehette volna azt is, hogy Arany eszméinek valódi örökösait máshol kell keresni.«

Ugyanez a gondolat ott kísért az Arany-ellenzék legjobbjainak Arany-ellenes állásfoglalásában is. Jellemző ebből a szempontból, hogy Vajda János névszerint sohasem támadja Aranyt, hogy Tolnai Lajos, az ellenzék leghevesebb teoretikusa is élesen elválasztja Aranyt az őt zászlóul bitorlóktól. Különösen kiderül ez az elhatárolás a Tolnainak Arany halálára írt, kevésbé ismert verséből, (Egy nagy költő halálakor, Koszorú 1883.) ahol lényegében az igazi Arany védelmében, a jogtalan örökösök ellen foglal állást:

»...Mennek hozzád sokan kikelt bús orczával —
Az álnok szeretet de mily sokra rávall.
Sírnak, nyöszörögnek, mint egy Attilánál,
Utoljára hogy még velük szóbaállnál.

Átadnád fegyvered, ennek a kardodat,
Kivel meghódítál számos országot!
Ez lovadra kapna — ez a törpe cigány,
Mást az a rivalgó kopasz úr se kíván.
Nagy szerénységével tán annyit se várna:
Csak felkaphatna bár a lovad farára.

Ez szeméit törli véresre mert úgy szép.
Az feleségednek lábaihoz kusznék —
Az haját cibálja, mutatja mily házi
Csak a testén lehet koporsódoz mászni.

Hogy szeretnének ők úgy mint én: féligsem
Nekem csak ember vagy, nekik már félisten;
Nekem csak mester vagy, ; király ő szájukba
Valamelyikre, ha koronád rájutna.

Oh mester te mindég szerény ember voltál,
De ha most az egyszer talpra ugornál,
S koboz helyett ostort fognál a kezedbe —
Hogy ezt a rongy népet szagatnád ezerbe:

Akkor én ki most itt elbújva kesergek,
Mint a kocsiszínbén holmi szolgagyermek —
Egy pillantás alatt ott teremnek nálad:
Hogy megsirassalak szívből, mint apámat...»

Magasabb fokon, de hasonló alapokon támadja és védi Arany Jánost a XX. század kezdetén, a legnagyobb magyar költő, Ady Endre is. Prózai írásai közül nem egyben (Petőfi nem alkuszik, Ignotus könyve, Thaly Kálmán regénye) egyenesen szembefordul Aranyval, akit nem tart másnak, mint a »kádenciázó falusi nótárius fejlett típusának« — »minden tanárok és diákok költőjének, főhercegek észrevettjének, szobrászok lesbevett áldozatának« — aki »minden semmi volt, ami csak költő lehetett.« (Thaly Kálmán regénye). Saját költői példaképei, eszmei kútfői, tanítómesterei között Balassát, Csokonait, Petőfit, Madáchot és Vajdát említi. Aranyra itt is csak kemény, sértő szava van: »Aranyt hagytuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak...« (A költői nyelv és Csokonai.)

Egyetlen Aranyról szóló cikke, a »Strófák a Buda haláláról« (Nyugat 1911) azonban megérteti és megindokolja ezt a szembenállást, melynek mélyén Arany jogtalan örökösének gyűlölete, de a költő nagy értékeinek megbecsülése él. A cikk, Ady programja szerint valóban »buzogánynak használja Aranyt a hitvány Aranyból élők ellen«, leleplezi az »Arany dominiumán támadt kegyetlenül zsákmányoló ipartelepét« és azt, hogy a költő »hatását, ahogyan hatott nem akarhatta és nem érdemelte.« Azzal, hogy Ady az Arany birtokán élősködő gaz felburjánzását az általa kiváltott reakció szempontjából hasznosnak és szükségszerűnek ítélte, ma már nem érthetünk egyet. De egyetérthetünk, és magunkénak valljuk következtetését, amelyben minden támadásért, szinte kárpótolja a Toldi költőjét.

»...istenem ki tudja, talán halálomig egészen megtérek én is Aranyhoz...
Ha majd Arany már nem lesz eléggé tápláló az élősdieknek, végre majd azoké is lehet, akiket addig elkergettek tőle.«

Az eddigi Arany-értékelések legszebb, és legigazabb mondata ez. És ez kötelezi a mi irodalmunkat is, hogy a dolgozó nép nevében, — akit eddig elkergettek tőle — birtokába vegye Arany gazdag örökségének egészét, közte gazdag esztétikai hagyatékát is.

A mult rendszer irodalomtörténete végeredményben megmaradt Arany egyes leglényegesebb esztétikai elveinek magyarázatánál vagy éppen ferdítésénél. Esztétikai, kritikai hagyatékának rendszeres feldolgozására mindmáig senki sem vállalkozott. A felszabadulás után megjelent kisszámú Arany-cikk és tanulmány legfeljebb utalás formájában tér erre a kérdésre. Komlós Aladár a nemzeti klasszicizmusról rendezett irodalomtörténeti vitán 1949-ben Arany realizmusát majdnem hogy az ellenforradalmisággal teszi egyenértékűvé, a realizmust Görgeyék »reálpolitikájával«, a valóság ábrázolását a megváltoztathatatlan valóságba való belenyugvással magyarázza. Ezen a hibás vágányon elindulva nem véletlen, hogy konklúziójában akkor Arany költészetének, esztétikájának legfőbb értékét egyedül »nyelvi varázslatában« látta és akkori értékeléséből azt a következtetést vonta le, hogy Aranyhoz csak *formai szempontból* haladó mozgalmak kapcsolódhatnak, *társadalmilag* haladók sohasem. Komlósnak ez a megállapítása azt jelentené, hogy népünknek, fejlődő szocialista kultúránknak egyszerűen le kellene mondania Arany Jánosról, átengedni őt az ellenséges ideológiai áramlatoknak és kitörülni haladó költészetünk, tegyük hozzá esztétikánk és kritikánk kincsesládájából mindazt, amit Arany János alkotott.

Arany János alakjának és költészetének a marxizmus-leninizmus fényében való megvilágítása érdekében ezideig Barta János tett a legtöbbet. Első, felszabadulás utáni Arany tanulmányában, amelyet a költőnek a Bach-korszakban megtett útjának szentel, értékes útmutatásokat ad a forradalom utáni népiesség értékeléséhez, de a probléma felvetésénél alig jut tovább. Az itt felvetett kérdések egy részére Magyar Klasszikusok első Arany-kötetének bevezető tanulmánya ad választ. Arany esztétikai örökségének teljes feltárására azonban a tanulmány keretei itt sem adnak módot.

Új fejezetet nyit meg az Arany-irodalom történetében az első, felszabadulás utáni marxista igénnyel íródott Arany monográfia, ugyancsak Barta János munkája. Ez a mű, különösen Arany realizmusának elemzésében e téren is úttörő jelentőségű. Tekintettel azonban arra, hogy ez a mű is elsősorban Arany legfontosabb költői műveinek elemzésére szorítkozik, úgy érezzük, hogy a költő esztétikai örökségének feltárása ezzel sem megoldott, ezután sem hiábavaló feladat.

Az itt következő gondolatok korántsem lépnek fel egy teljes Arany-portré igényével. Még Arany esztétikai, kritikai irodalomtörténeti hagyatékának maradéktalan feltárására sem vállalkozhatom. Nem tűztem ki célul többet, mint Arany János *leglényegesebb* esztétikai elveinek, ezek kritikai gyakorlatának és konkrét tanulságának ismertetését, és amennyiben erőmből telik – értékelését.

2

Arany János esztétikai hitelét magatartása, írói hitvallása alapozza meg. Nem volt forradalmár, a szó Petőfi-i értelmében, nem válhatott a forradalom viharadarává és vezérévé, de nemcsak a szabadságharc éveiben, hanem előtte és utána is becsületes katonaként harcolt a nép ügyéért. Politikai pályafutásának, emberi magatartásának részletes elemzése nem lehet feladatunk, legfeljebb, amennyiben ez a költő irodalomról vallott elveit, esztétikai nézeteit meghatározza.

A forradalom érlelődésének idején Arany hangja is egyre erősebbé válik. Első irodalmi győzelme, a Toldi után, minden babérnál nagyobbra értékeli a nagy költő, a későbbi nagy barát, Petőfi levelét. A hozzá írott válasz, mintegy bemutatkozás is. Az ilyen pályakezdő soroknak különösen nagy jelentőséget ad, hogy meghatározzák honnan, hová tart az író, mi az, amit önmagáról elsőnek közöl a szeretett baráttal, és a világgal. Arany bemutatkozó soraiból Petőfi méltó barátjának és harcostársának képe néz ránk :

»S mi vagyok én kérded? Egy népi sarjadék.
Ki törzsömnek élek, érette, általa!
Sorsa az én sorom, s ha dalra olvadék
Otthonom leli magát ajakimon dala.«

A nép sorsának vállalása és Petőfivel való mind szorosabbra váló barátsága viszi előre a forradalom útján. Petőfi barátsága többet jelent számára valamiféle szokványos költő-címzésénél. Baráti kapcsolatuk tartalma sokkal több a kölcsönös rokonszenvnél, a pályatársak szíves viszonyánál is. Alkotó kapcsolat, amelyben mindvégig szinte Petőfi adott, de úgy, hogy nem szegényebb, – gazdagabb lett általa. A Gyulai-Babits nyomán megalkotott irodalomtörténeti kép a »tűz és víz« barátságának, az ellentétek szinte megmagyarázhatatlan vonzalmának érzi ezt a jelenséget. Holott éppen nem a felületen szembetűnő különbségek, hanem az alapvető közös felismerés, a nép ügyéért és a nép költészetéért való közös aggodalom sorozta őket egy táborba. Az ellenkező beállítás, akárcsak Ady és Móricz esetében, részint a barátság tényét, részint a barátság tartalmát akarja tagadni. De itt, a kortársak és követők visszaemlékezéseinek kívül, levelezésük is beszédes bizonyították, elsősorban azzal, hogy a két költő közti barátság elvi és irodalmi jellegét természetük különbözősége mellett a legfontosabb kérdésekben elfoglalt álláspontjuk azonosságát feltárja.

Az elvi egység természetesen nem jelentheti a mérték egységét is, Petőfi ars poeticájának – A XIX. sz. költői, Rongyos vitézek – hőfokát Arany nem éri el. De, hogy különösen a forradalom idején maga is hasonlóra törekszik, arról versein kívül egy Szemere Bertalanhoz írott levele és a forradalom alatti irodalompolitikai vonalvezetése is tanúskodik. »A forradalomnak egy ideig csupán távoli szemlélője voltam« – vallja később Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében. De a szemlélet hónapjai alatt olyan versek születtek, mint az »Egy életünk, egy

halálunk», a »Legszebb virág«, a »Lóra« és »Mit csinálunk«, és Arany hangja a forradalommal való együttérzés hevében egyre magasabbra szárnyal. A Nép barátja szerkesztőjeként nemcsak költői szóval, de közvetlen »agitátorként« is buzdít a haza megsegítésére. Az irodalom feladatát a néplap keretein belül a nép felvilágosításában, szórakoztatásában látja. 49 tavaszán Pestre jön és tevékenyen bekapcsolódik a forradalmi kormányzatba. Ugyanebből az időből való a már említett Szemere Bertalanhoz írott levele, amelyben felajánlja irodalmi szolgálatát a forradalom védelmében. Vállalja, hogy olcsó áron, népszerű ponyva-kiadásban közrebocsátja műveit, amelyeket különösen célszerűnek talál »a nép lelkesedésben tartására«. Írói hitvallásának egyetlen szerény mellékmondatban ad csak kifejezést :

»... mert megmaradásunk egyik főfeltételének sa népköltészet leghálás feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni...«

Ez a mondat azonban fényt vet Arany forradalmi hivatástudatára is, és arra, hogy a forradalom idején vallott nézetei nem távolabb, hanem még közelebb hozzák őt Petőfihez.

Esztétikai nézeteinek, irodalmi felfogásának próbáját a forradalom bukásának esztendei jelentették. Azok az évek, amelyben a költő látszólag egyedül maradt a harci porondon. Petőfi halott, a legjobbak emigrációban és a fojtó csendességben alig akad, aki szavát hallatja. Aranynek még személyi szabadsága sincsen biztosítva. Ercsei Péter beszéli, hogy valahányszor az osztrák őrséget végigmasírozott a szalontai utcán, az ismerősök összesűgtak : »Most Aranyt fogják el.« Aranyék pedig éjtszakáról-éjtszakára felöltözöttek, gyermekeik álma felett virrasztva várták az elfogatásukra megjelenő katonaságot. Testileg-lelkileg megviselték őket ezek a nyomasztó éjtszakák. Azután lassan ez is véget ért. Az elfogatási hullám úgy látszott, elült, de az ország nyomasztó éjtszakája csak nem akart derengeni.

A költő lantjának hangjai is elborulnak. Az eltelt néhány hónap alatt keserűbb, halkabb lesz szava. A legfájóbban maga a költő fejezi ki a ragyogó múlt és a sivár jelen kiáltó ellentétét :

»És a lanton meg nem szűne a dal,
Zenge későn, zenge virradattal :
Hangjain a szellem égbe hágott
S átteremté a világot «

A világ »átteremtésének« boldog víziója után a mélybe hullik a szárnyaszegett dalmok :

»Nyomában üldve csörtet halálos ellene
Egy iszonyu kísértet, melynek való a neve
A tündér képzeletnek zengő madarai
Mind elhagyták s nem mernek feléje szállani.«
.....

»S ő bújosik hazátlan, a dalmok férfja,
Nincs hely a nagyvilágban fejét lehajtnia.«

(A lantos)

A hazátlanság és otthontalanság, az egyedülállás érzésének ugyanaz a forrása, mint első, Petőfihez írt verse zengő optimizmusának : a néphez való kötöttség tudata. A forradalom felé haladó, erős és feltörő nép szárnyára veszi a költőt, de a szárnyaszegett, ismét rabigába kényszerített tömegek már nem tudják új dalra lelkesíteni. Mikor 1850-ben felmerül benne az elhallgatás víziója, nem a nehézségektől, a harci feladatoktól riad meg, hanem attól, hogy a néma pusztaságba kiált majd szava, hiszen

»Kit érdekelne már a dal.
Ki örvend fonnyadó virágnak,
Miótán a törzsök kihál :
Ha a fa élte megszakad,
Egy perczig éli túl virága.«

(Letészem a lantot)

A nép fájáról hajtott virág -- ez volt valójában Arany János költészete. A forradalom vereségét követő korszak tele valóban megkopasztotta a fát és ideig óráig talán elhervasztotta virágát is. De a tél sem tarthat örökké. Arany pesszimizmusa 1850-ben éri el tetőfokát, de költői vénája még ekkor sem hagyja el, s ha inti is a magyar Ossziánokat, ha úgy érzi »nincs többé Caledonián nép kit te felgyújts énekeddel«, — ha hangja halkabb és ritkább is, mégsem teszi le a lantot. »Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek, idomítottak, dresszíroztak, abrichtoltak, de még most sem vagyok egészen hámbavaló« — írja 1854-ben Szilágyi Istvánnak. És hogy mennyire nem az, a cenzúrával dacoló, a zsarnokság elleni harcra buzdító költeményei tesznek róla tanúságot.

Azt a tényt, hogy a forradalom bukása megtöri Arany felfelé ívelő költői pályáját, semmiképpen sem lehet vitatni. Arany mint egyik Erdélyihez szóló levelében maga is utal rá, keserűen veszi tudomásul ezt a tendenciát.

»Igen jól tudom, mennyire maradtam eszményképem mögött, kevés, amit tettem, de ezután annyit sem teszek már. Átok gyanánt fekszik rajtam, — mint sokunkon — a közelebbi néhány év — ez szegte szárnyamat, érzem hiába akarom magamra vitázni az ellenkezőt.« (1856. IX. 4.)

Az, hogy egyes irodalomtörténészek, — Arannyal szemben — mégis pozitív tényezőként értékelik a forradalom bukását a költő fejlődésében, nem szorul magyarázatra. Ez az a kérdés, ahol a végletek is találkozhatnak, ahol Németh László és Szerb Antal kezét nyújtanak egymásnak :

»A szabadságharc utáni benuolt időkben Arany sokkal inkább meg tud nyilatkozni, mint a szabadságharc előtt. A megtört fájdalom országa, ami akkor Magyarország volt, az ő lelki tája. A történelem találkozik belső diszpozíciójával és Arany a hivatott énekes, mint egykor Osszián.« (Szerb Antal : Magyar irodalomtörténet.)

A költő kényszerű magatartásának eszményítése, állásfoglalás nemcsak a forradalom, de a forradalmi költői hitvallás ellen is. De ennél a hamis eszményítésnél mi sem állt távolabb Aranytól. Ő látja azt, hogy a közélet mostoha viszonyai milyen nyomást gyakorolnak az irodalomra, és a forradalom utáni szellemi megtorpanásnak ebben keresi főokát. »Hogyne? Mikor a gondolatot már szülemlése percében meg kell nyesni, megfosztani legnemesb tényésmagvától, mielőtt szóvá mert volna alakulni. . . « (Bulcsu Károly költészetéről.) A cenzúrában nem nyereséget lát, a cenzúrával való dacolásban nem a költészet gazdagodását, hanem a harc egyetlen lehetséges, kényszerű formáját. És mégis a cenzúrával való dacolás vezeti el Aranyt is költői ars poeticájának két legszebb, halhatatlan remekéhez : »A walesi bárdok« és a »Szondi két apródja« c. költeményekhez.

A két vers alap gondolata közös, és kifejezi Arany akkori költői hitvallását is. A zsarnokság dicséretének megtagadása az a magatartás, amelyet a maga számára követendőnek érez. Sem a walesi bárdok, sem a két apród nem hirdetnek nyílt fegyveres harcot, nem fordulnak fegyverrel szembe az elnyomókkal. Saját fegyverüket, a lantot azonban életük árán is megóvják a szennytől, a zsarnok szolgálatától. Saját költői eszményképét rajzolta meg Arany ezekben a hősökben. Az elnyomás viszonyainak helyes szemlélete, az igazi költő feladatának felismerése idézte eszébe 1856-ban Szondi két hőselkű apródját, akik Ali minden kincse helyett inkább a sötét börtönt választják, semhogy felhagyjanak Szondi dicséretével. Egy évvel később Arany, a többi magyar költővel együtt hasonló helyzetbe kerül. Ferenc József budai látogatása alkalmával elsőként őt kéri fel az ünnepi köszöntő megírására. Arany a felkérésre tagadó választ ad. Helyette hozzákezd a maga igazi feleletéhez : A walesi bárdok-hoz. Tizenegy esztendő múlva pedig, a kiegészítést követő koronázási ünnepségeken, mikor Ferenc József a Szent István-rend keresztjét akarja Arany mellére tűzni, a költő kérő szóval fordul Eötvös Józsefhez, hogy »múljk el tőle ez a pohár« és mikor Eötvös és Wenckheim belügyminiszter utasítására mégis elfogadja a kitüntetést, így ír »köszönőlevelet«

»...eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy arra e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivész saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti.«

Még az elfogadással egy időben kiköti, hogy sem hálálkodó audienciára nem megy, em a keresztet soha fel nem teszi. Önmagát azonban ezeknek a kikötéseknek szigorú megtartásával sem tudja megnyugtanni, és úgy érzi, a kereszt kényszerű elfogadásával méltatlan lett a walesi bárdokhoz, méltatlan Szondi apródjaihoz. »Hanem azért én nem tudom, micsoda, lekenyerezett fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki)« -- írja (feljegyzés a Wenckheimhez küldött levél hátán) és rettegéssel gondol arra, hogy a hatalom előtt való megalkuvással, hajbókolással gyanúsíthatják.

Állásfoglalásában, ha nem is éri el többé a 48-as magaslatot, de sohasem válik hűtlenné Petőfihez, 48-as eszméihez. Tollát a legnehezebb esztendőben sem bocsátja áruba.

Irodalmi hitvallásától nem választható el az irodalmi közéletben való állásfoglalása sem. A 48-ban többé-kevésbé megvalósult irodalmi egység szétbomlása után ez az állásfoglalás a korabeli irodalmi állapotok éles bírálatává hegyeződik. A bírálat túlmegy a német nyomás és a cenzúra bírálatán, egészen a kapitalista irodalmi viszonyokkal való szembe fordulásig. (Azt, hogy a szembe fordulás nem a szocializmus, hanem csak a romantikus antikapitalizmus talajáról történhet, nem szükséges bizonyítanunk.)

A bírálat legfontosabb elvi tényezője az írói szabadság követelése. Ez a követelés a 48-as sajtószabadságért, és a 49 utáni cenzúra-ellenes harccal szerves egységbe fonódik és azt szélesíti ki tovább, egészen az író anyagi függetlenségének követeléséig.

»Mi haszna nem függök én hivataltól, ha függenem kell a napi élet, a talán kissé magasra helyezett életmód ezer meg ezer parancsoló gondjaitól; ha írnom kell napról-napra, péczről-péczre, hajlam és kedv, a munkában ösztönadó gyönyör, s a teljes bevégezés élesztő reménye nélkül, csupán mert ez is kell, az is kell, sok minden kell, s nem érek rá, hogy a megérésig némán hordjam eszméimet, s kivitelekre időt áldozzak. Bizonyára ez a függés nagyobb, jóra való elmének gyötrelmesebb, mint az a néhány óra, mit gépies foglalkozás közt egy irodában töltenék, vagy oly professiónak áldoznánk, melyhez értünk valamit.«

Az anyagi függés felismerésénél még egy lépéssel tovább jut. »Egy szó amely kell, de nem tessék« című, a Figyelőben megjelent cikkében, ahol ezt a gondolatot kiszélesítve összefüggésbe hozza az irodalom területén is dúló konkurenciával, a verseny káros formáival és az elvi engedményekre kényszerüléssel:

»Csoportban vagyunk, de az irodalom gyöpét »kiki magának« csipegeti, valamint egy folt ama házi szárnyasokból, melyek őseit a Capitolium megmentői gyanánt tisztelte a régiség. Sehöl közös eszme, közös irány, törekvés egy bizonyos szellemi célra, s e véget csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá, sűrűlődsok, küzdelem elve-kért szellem fegyverekkel: mind ebből semmi sincsen. Fő gond a megélhetés, vagy mi ezzel rokon; fűerény, mely után kiki törekszik: az élelmesség. Ha olykor egyes apró csoportokat látunk összeverődni múltól, nem a rokonirány hozta őket össze, hanem a véletlenség, nem ugyanazon elvek harcrosai, csak temperamentumnál fogva összeférő, összesimuló elemek, nem bajtársak csupán pajtások. Legtöbb esetben két-három egyént nem a zászló gyűjt együvé, hanem a konz. Mutass nagyobb, oda fog tódulni bizonyára. Nincs rajta mit irigyleni, elég sovány a legkövérebb is; és ha méltó a munkás a maga bérére, a szellemi munkás bizonyonnyal kétszeresen az: de a baj gyökere ott rejlik, hogy a helyzet parancsoló kénytelensége oly versenyt támaszt, melyben a mellesleges járulékl lesz a fődologgá, az eszköz czéllá; s e versenyt az igénylők egyre nagyobbodó száma, melylyel ama »falat« korántsem növekszik arányban, mind makacsabbá teszi s üzletszerű kapkodássá süllyeszti le. Oda jutunk, hogy még jobb-jaink is vagy úszni vagy bukni kényszerülvél, s arra, hogy lassanként habnak ereszkék előbb egy majd más elvöket, mint akadályozó lomót, ha a víz színén fön akarnak lebegni. Mindenkit üz, kerget a napi forgalom, sietni kell, másként eltiporják.«

Hogy szerkesztői gyakorlata, vagy az irodalmi élet egészének 48 utáni szétforgácsolódása, erkölcsi és művészi téren tapasztalt megtorpanása váltotta-e ki Aranyból a keserű bírálatot, nem tudjuk. Hiszen több mint tíz éve múlt már, hogy az irodalomban felburjánzó elvtelenséggel szembeszegette a gúny nyilát (Egynémely nagyocska emberke). Azért, hogy a gúny nyila az évek során méreggel telítődött, — nem Arany Jánost terheli a felelősség, hanem azokat, akik bíráló szavára rászolgáltak, és elhagyták azt a zászlót, amelyet Petőfi 48-ban magasra emelt, és amely mögött Arany is egy életen keresztül menetelt.

3

Arany János népiessége szervesen nőtt ki korának eszmevilágából. Nem volt radikálisan és merőben új jelenség, hiszen a reformmozgalom politikai irányvonalának irodalmi síkon a népiesség eszméje, iránya felelt meg, de nem is volt egyszerű folytatása a korabeli népies mozgalmaknak. A többlet, a népiességnek a reformkorban szemelláthatóan észlelhető minőségi ugrása, Petőfihez kapcsolódik. Arany azonban vele együtt már ennek az új, forradalmat érlelő népiességnek képviselője.

A reformkor levegőjében akárcsak a polgári szabadságjogok követelése, benne élt a népiesség problémája. A kezdeti megnyilatkozások után a mozgalom mindinkább szervezett jelleget ölt. A Kisfaludy Társaság egyrészt nemzeti irány támogatásával erősíti a mozgalmat, másrészt 41-ben egy pályázat kapcsán nyíltan is felveti az irodalmi közvéleményt feszegető kérdést: »Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? S különösen a magyar költészetre milyen befolyást gyakorolt a nemzeti és népi elem?« Müller Godofréd díjnyertes pá yaművét, bár kétségtelen érdeme, hogy elsőnek veti fel a hazai földből sarjadt képek és metaphorák, és a magyar nemzeti jellegű verselés követelményeit, — azóta elsodorta az idő. Egy másik pályamű a népdalokat állította az érdeklődés reflektorfényébe. Erdélyi János, akit már kortársai a népköltészet apostolának neveztek, erről tartotta a Kisfaludy Társaságban székfoglalóját is, majd négy esztendővel később 1846-ban kiadja népdal és mondagyűjteményét is. Ugyanebben az évben új pályázatot hirdet a Kisfaludy Társaság. A feltétel: költői beszély alkotása »mellynek hőse valamely a nép ajkán élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.« A díjnyertes mű — mindenki tudja — a Toldi lett.

A Toldi megszületésének számtalan egyéni és társadalmi feltétele közt igen lényeges a népiesség előzménye, addigi kibontakozása is. Nem a Toldinak kellett először megtörni az úri osztály közönyének jegét, nem Aranynak kellett *elsőnek* utat törni a népi irányzat számára. Az úttörő, néhány esztendővel korábban, Petőfi volt, aki elsőnek mondta ki a felszabadító szót, akinek alakjában, költészetében végre megszületett az, amivel a reformkorszak irodalma vajúdott. A János Vitéz, a magyar nép hazáralálásának népi hőskölteménye már ezrek olvasmánya lett. Petőfi szélesre tárta az utat az igazi plebejus népiesség előtt, Arany Jánosnak nem kis dicsősége, hogy ezen az úton elsőnek követte Petőfi Sándort felfelé a népi költészet csúcsára.

Petőfi első Aranyhoz írott levelében világosan kifejti saját népiességének politikai programját is: »Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá. Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közeláll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata... »Hogy Aranytól mennyire nem volt idegen ez a program — mint egyesek elhitetni szeretnék — ő maga mondja el, egyik Szász Károlyhoz írott levelében, műveiben, és mindenekelőtt Petőfivel folytatott levélvitáiban. A Petőfivel való mind szorosabb barátság, az érlelődő forradalom korszaka érleli meg egyre világosabbá, harcosabbá Aranyt a népiességről vallott nézeteit is. Egyre határozottabban elhatárolja magát azoktól, akik

»Halvány hőseik számára« írnak »halvány poézist, szépet, komolyat és hideget mint az őszi köd : majd Petőfi meg Tompa, meg talán saját kicsinységem is fogunk írni, mit, meglehet az, ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érten sem érzeni nem fog, de amit azon egynéhány politikai nulla, azon még fejetlen zero, melyekhez nem több csak egy vonás : (mi például kardvonás is lehet) kívántatik, hogy politikai milliökká emeltessék s ez a számtalan nagy szám... magáénak, sziveiből szakadottnak vall«

(Petőfihez írott leveléből 1847. V. 27.)

Ez a forradalmi hitvallás válasz mindazoknak, akik Arany népiességét kizárólag formai eszközök használatára akarták korlátozni. Ebben a kérdésben nem értek egyet Barta Jánossal, aki monográfiájában Arany népiességét már kezdeti korszakában is élesen elhatárolja Petőfítől. Véleményem szerint, bár Arany politikai tudatosság terén mindvégig elmarad Petőfítől, negyvennyolc előtti esztétikai nézeteikben ez igen minimális mértékben jut kifejezésre. Az a tény, hogy Petőfi számára a népköltészet azonos a nemzeti költészettel és Arany számára csak átmenet a nemzeti költészethez, amire Barta hivatkozik, — tekintettel arra, hogy Arany a nemzeti költészet megújulását a nép körében keresi, nem jelent elvi különbséget. A költészet funkciója terén tett distinkció pedig úgy érzem Petőfi ars poeticájának helyes értékelése mellett némileg indokolatlanul mostohán bánik Arannyal. Éppen Barta könyvének egésze győz meg kitűnő részletelemzéseivel arról, hogy Arany nem feledkezik meg alkotásainak társadalmi funkciójáról és nem csak a nemzeti hagyományok folytonosságában látja saját költői feladatát. Arany népiessége különösen ebben a korszakban, szerves része a forradalmat érlelő plebejus szellemi életnek. Ez mutatkozik meg Arannak a népi eposz tárgyáról vallott felfogásában is. A népi eposz gondolata Aranyt már a Petőfivel való ismeretséget megelőzően is foglalkoztatja. Szilágyival váltott leveleiben, a 47-es év elejétől, ott él ez a probléma. Előbb még mint kínzó bizonytalanság — vajjon nem nevetnék-e ki vele? — majd mint konkrét írói feladat. A példa : minden idők legnagyobb népi hőskölteménye az Ilias és Odyssea. Arany terve a Petőfivel való levelezés során ölt határozottabb formát. Itt már a meglévő célhoz az eszmei tartalomhoz — »festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak...« keresi a megfelelő tárgyat. Első gondolata Dózsa lenne, de ezt a cenzúra aligha engedné keresztül. Így aztán a fejedelmek sorában keres új témát, amely alkalmas arra, hogy megtanítsa »a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt«. Ugyanebben a levelében (1847. II. 28.) kifejti azt is, miért a népről akar írni, miért egyedül a nép méltó az eposzi dícséretre. (»Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, amely visszaszerezte Etele birodalmát : az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.)

A népies, demokratikus tárgyválasztásnak megfelelően a demokratikus formáért, a közérthetőségért is sakra száll. Szilágyival támadt vitájában Petőfihez fordul kérdő szóval, vajjon helyes lenne-a népies kifejezések kihagyása egy költeményből. Majd Petőfi választ sem várva új kérdést szeg mellének. De a kérdés feltevésében benne van a válasz is : Az érthetetlen szépségek kora mindörökké lejárt. És abban, hogy ez így történt, oroszlanrészre Arannak és Petőfinek volt. A közérthetőség követelése azonban nem jelent szükségszerűen színvonalcsökkenést, még kevésbé gügyögést, — figyelmezteti Arany a népieskedőket, és a leendő néplap munkatársait. A néplap kapcsán ennek felvetése annál is inkább időszerű volt, mert a Nép barátja helyes törekvése ellenére sem találta meg a megfelelő hangot. Vas Gereben vétke, hogy a szerkesztés több kérdésében is a nép lebecsülésének káros útjára tévedt. Pedig Arany kezdettől fogva világosan látja, hogy a népnek írni nem »leereszkedést« hanem elmélyülést és szeretetet kíván, nem szegényíti, hanem gazdagítja a költészetet.

Arany 48 előtti elveinek és művészi gyakorlatának összhangja, Petőfi barátsága és az érlelődő forradalom hatása teljes mértékben indokolják és ugyanakkor meg is értetik népiességét. 48 után azonban, bár Arany továbbra is kitart a népiesség elve mellett, és élesen bírálja a régi irodalmi elveiket megtagadó költőket, a kérdés korántsem ilyen egyszerű. A népiesség követelésének itt nemcsak konkrét politikai tartalma halványodik el, de fogalma mind

szorosabban összefonódik a nemzeti költészet egészének problémájával és végül a »népi-nemzeti irodalom« megjelölésében színtetizálódik. A népi költészetnek nemzetivé emelése (Arany helyes célkitűzése) így válik néhány évtized alatt a Petőfit megtagadó, Aranyt meghamisító hivatalos irodalom lobogójává.

A látszólag megoldhatatlan ellentmondás feloldásához Révai József Ady-tanulmányában ad kulcsot:

»A reformkorszak és a 48-as forradalom népiségének kisajátítását megkönnyítette Arany János népiségének szerepváltása 1848 előtt és 1867 után. Arany János eleven híd volt a feudalizmus ellenes paraszti népiesség és az úri nemzetbe emelkedés, a nép »befogadásának« álnepiessége között. Az ő költészete szentesítette a forradalom és a reakciós »népiesség« közötti nagy szakadék 1867 utáni betemetését.«

A híd egyik, alapvető pillérét a korábbiakban idézett, valóban »feudalizmus ellenes parasztnépiesség« megnyilvánulásai alkották. De vajjon azt jelenti-e ez, hogy minden, ami ezen a körön kívül esik, feltétlenül elvetendő? Semmiesetre sem. Arany népiességének »szerepváltását« hamis és káros egyszerűsítés lenne egyszerű köpönyegforgatással magyarázni, s vörös ceruzával kicenzúrázni Arany esztétikai hagyatékából. Annál is inkább, mert Arany kitartása a népiesség irányzata mellett a voltaképpen dekonjunktúrális években, ha halk hangon, bátor-talan eszközökkel is, de mégis a forradalom előtti, a forradalmat előkészítő eszmék élesztése volt. A közhangulatnak a népiességgel való szembefordulását Arany kezdettől fogva élesen elítéli, és dacolva az irodalmi diktátorok, bennfentesek és kultúrshob olvasók véleményével, kitart régebbi eszméi mellett. Néhány példa azonban megmutatja azt is, hogy halványodnak, tompulnak érvei, hogyan nehezedik el kardforgató keze és pennája a harcok hevében:

»Én paraszt aesthetikámmal a szépet sem a népieshez sem a nem népieshez nem kötöm kizárólag, Nekem a szép, szép minden alakban. Hogy inkább a népiest művelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek s talán népi principium is. Mert az hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem is lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élődni, mint Róma a Hellaszén: Virgilje lehet legföljebb, de Homérja soha.« (Levél Pákh Alberthez. 1853.)

Amit ír Arany, világos és helyes, korántsem azonos azzal, amit Szerb Antal állít ugyanezen idézet kapcsán, hogy kizárólag valamiféle belső »finitizmus«, saját határainak és korlátainak ismerete őrizné meg Aranyt a népiesség ösvényén. És mégis világosan kiderül az is, hogy a népiesség ilyen természetű indokolása messze elmarad nemcsak Petőfi esztétikája, de a vele együtt harcoló Arany tudatos népies programja mögött is. Ahogy az irodalmi élet, a petőfieskedők elleni harc ürügyén egyre kíméletlenebb hajszába fog a népiesség ellen, úgy válik Arany is mindinkább a népiesség *harcosából* a népiesség *védelmesőjévé*.

Pákh Albert lapjában, a Szépirodalmi Lapok-ban ekkoriban (1853) jelent meg »ABC extáblabíró« aláírással az a levél, amely az olvasók nevében nyíltan felszólítja a szerkesztőt, válogassa meg munkatársait. Pákh válaszában megköszöni a tanácsot, és ígéri, hogy ha »tisztes törzsvendégei közé a véletlen odasodorna egy vagy más pusztai mákvirágot, annak vagy alkalmazkodni, vagy pusztulni kell«, és kíméletlenül gúnyolja a népieseket, akik meztőláposan lépnek a költészet szentélyébe. Pákhnak ez a megjegyzése nyilvánvalóan nemcsak a petőfieskedők, hanem Petőfi ellen is irányul. Hiszen nem holmi epigonok, hanem maga Petőfi fogalmazta meg hat esztendővel ezelőtt a népieseknek azt a követelését, amelyet Pákh Albert most gúnyosan pellengérez ki. Petőfi »A költészet« című versében kíméletlenül szembefordul az irodalmi arisztokratizmus minden rendű és rangú képviselőjével és bátor szóval hirdeti:

»A költészet nem társalgó terem,
Hová fecsegni jár a cifra nép,
A társaság szemenszedett paréja;
Több a költészet, olyan épület,

Mely nyitva van boldog-boldogtalannak,
Mindenkinek ki imádkozni vágy,
Szóval: szentegyház a hová belépni
Bocskorban sőt *mezilláb* is szabad.«

Arany János azonban nem Petőfi szavával, tüzes hitével válaszol. Ehelyett becsületesen, de a kérdés *lényegét* megkerülve utasítja vissza Pákhéknak a népiesség ellen irányított hajszáját.

»Azt, ha »lámpásos fiúd« akár engem, akár mást szépen hazakisér, midőn *gyenge* költeménnyel jelentkezünk ajtódon, csak helyeselni tudom: oly ficzkóra szükség van, de nagy. Hanem mikor azt kezdem sejteni, hogy talán nem is a rossz költemények, de általában a *népies* modor vagy elv ellen készül a harc és a háború (pedig okom van azt sejteni) már akkor nem tudom, mit keresek lapod mellett, és pedig mint ABC helyesen mondja: »meg is invitálva.«

Igaz, a vita kapcsán, Tompa Mihályhoz írott levelében már lényegesen bátrabban, nyíltabban foglal állást, és egy lépéssel túlmege a fentebb idézett »védekező« magatartáson, de még mindig sokban mögötte marad saját 48 előtti állásfoglalásának.

»A magyar ember — magyar ember volt és marad, különösen pedig táblalabíró. Soha sem ott keresi a bajt, hol az gyökerezik: restaurál mindig: egy elvet édig emel, három esztendő múlva elcsapja mint olim a viczispányt. Így van jelenleg az ú. n. népies költészettel. A helyett, hogy azt mondaná: Péter vagy Pál rosszul ír, ezt tűzi zászlajára: le a népiessel! És visszasóhajt Egyiptom vereshagymáira; A Kazinczy és Döbrentei sonetjaira; Császár Ferenczhez folyamodik, hogy »tisztult izlésével« mentse meg a magyar költészetet a barbároktól...

...De restelláció küszöbén állunk. Azok, kik némi hivatást éreznek magukban, el fognak hallgatni; a hivatlanok csimpolyáznak még egy darabig, míg a duda magától megnyekken, s az új vetésen nem lesz istenáldás. Visszatérnek a külföldet külsőségekben és idegen szellemben majmoló iskolák; a nyelv csinosodik, az az romlik, érdem lesz magyar szavakban németül és franciául beszélni, bűn egy magyar kifejezést használni, csupán azért, mert a nép is él vele: tehát *pórias, durva, nyers*. Visszatérünk a bombasztokhoz, a cifra ürességhez: ámde meglesz a büszke önértet, hogy művészi önmegtagadással haladunk a majmolás dicső útján«.

Arany gúnyos szavai keményen odavágnak a népiesség ellenségei felé. Metsző gúnyjának a nemzeti költészet sorsáért érzett aggodalom ad erőt és élt. Mégis ugyanezen a levélen belül kimutatható Arany felfogásának sajátos ellentmondása is. Mert míg Arany ezekkel a sorokkal egyfelől odasuhint egyet a népiesség támadói felé, másfelől nem veri vissza, — csak korigálja ütésüket: »A népiességre nézve is nem a *bundát* kéne *ütni*, hanem a *ki benne van*, legyen az bárki, én vagy más.« Ez a korrekció, ha helyes cél által vezérelve is, mégis bizonyos mértékig Gyulaiék esztétikáját igazolja, akik nem a népiesek, hanem a népieskedők elleni harcot írták ugyan lobogójukra, de valójában az igazi népiesség csíráinak megfojtására törekedtek. Ezt az esztétikát támasztja alá Aranynak az a szemlélete is, amely 48 előtti harcoss állásfoglalásával szemben a népiességet csak formai síkra korlátozza, csak »modor«-ként beszél róla. A Petőfivel való levélváltásában a népiesség mint Arany ars poeticájának középponti eszméje, mint a nép felvilágosításának, öntudata nevelésének eszköze bontakozik ki. Ebben a Tompához írott levelében azonban, már csak stílus, amely önmagában sem jobbá, sem rosszabbá nem teheti az alkotást:

»...de azért azt hiszem, hogy a népies költészet »csak költészet legyen« egy irodalomnak sem válik kárára. S itt a *modor* nem segít semmit: a ki furulyán lelketlenül játszott, az a verklín is csak verklis fog lenni, uti figura docet. A nem-népiesen író verselők száma most is nagyobb, mint azoké, kik furulyáznak, ám számlálja fel valaki: s hol a Byron? hol a Hugó?«

(Tompához, 1863 június 28.)

Ez az állásfoglalás nemcsak egy lépés vissza, Arany 48 előtti, Petőfivel rokon harcos esztétikájához képest, de egy lépés a 48 utáni »hivatalos« — népi-nemzeti irodalom képviselőinek felfogása felé is. Ezt pecsételi meg a »Népiességünk költészetében« című vázlat konklúziója is :

»Egészben a népiesség nem ártott. Öntudat jele, öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealizmusból kivetett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai közt. Ne akarjon minden költő népies lenni; de ki magát olyan tárgyiassá képes tenni — mert kétszeres objektivitás kell hozzá — ám tegye. Mindenekfelett, nem kell valami igen könnyűnek gondolni a dolgot, stb.«

A nép szeretetének, ismeretének, a nép ügyével való azonosulásnak hirdetése helyett az »objektivitásra« való hajlandóság hangsúlyozása természetesen leszűkíti a népiesség fogalmát. Mint ahogy a forma síkjára szűkíti a népiesség jövőjének kijelölésével is, ahol csak a líra és eposz területére korlátozza a népiesség további útját. Jelentős ezzel szemben az a felismerés, amely a népiességnek a realizmust előkészítő szerepére vonatkozik. Mindez azonban mégis nagymértékben megkönnyítette a Gyulai képviselte irodalmi irányzat képviselőinek és késő utódainak, hogy Arany János esztétikáját a maguk képre formálják. A meghamisítás lehetőségének igazi oka természetesen nem *csak* ebben rejlett.

»A népi nemzeti irány azt jelentette a magyar irodalomban, amit 1867 jelentett a magyar politikában és társadalomban« — mondotta Révai József. — »Arany és Petőfi népi költészete az 1848-as forradalmi irodalom bevezetője volt : hogy ez a költészet mégis az 1867 utáni reakciós irodalom esztétikai cégerévé válhatott, annak az a magyarázata, hogy a forradalom vezető rétege 1848-ban ugyanaz a »történelmi osztály« volt, amely később megkötötte a Habsburgokkal a kiegyezést.

Ez az irodalmi irány *nem volt népies*, mert úrnak és parasztnak a jobbagy-felszabadítással állítólag örökre biztosított »nemzeti egységéből« indult ki, de »népies volt annyiban, amennyiben a *vidéki* élet szemszögéből nézte a világot. Ez az irányzat *nem volt nemzeti*, mert a nemzeti élet új területeit, a városi, a polgári élet új problémáit nem ölelte fel, de »nemzetinek« nevezhette magát, mert a *vezető nemzeti osztály* a nagybirtokosság volt, nem a városi polgár, hanem ő képviselte a nemzeti történet folytonosságát.

Hogy az 1867 utáni félfüzdős Magyarország hivatalos irodalma monopolizálhatta a nemzeti és népies irányzatot, az a magyarországi fejlődés ama sajátosságában leli magyarázatát, hogy a magyar polgár sohasem volt szövetségese a népnek és sohasem volt vezető nemzeti osztály.«

(Révai József : Ady)

Azonban, hogy az alapvető társadalmi magyarázat mellett Aranyt sem menthetjük fel teljesen a felelősség alól, nyilvánvaló. Egyéni állásfoglalásának törése, az egykor forradalmi osztály páfordulása és kiegyezése egymással nyilván összefüggő jelenségek, mint ahogy a 48 utáni népi, ellenzéki mozgalom gyengesége is összefügg azzal, hogy a kiegyezéssel szembenálló, Petőfi emlékéét ébren tartó Arany nevéét nem ők, hanem a reakciós uralkodó körök tűzték zászlójukra.

Arany és Gyulaiék felfogását azonban mégsem szabad közös nevezőre hoznunk. Ahogy a már idézett írások bizonyítják, még az ellenzék legjobbjai is megkísérelték a megkülönböztetést. Sokszorosan lényeges azonban ez Arany örökségének birtokbavételénél a mi számunkra. A felfogások közötti ellentét gyökere a kiegyezéshez való különböző viszonyukban keresendő. Igaz, hogy Aranytól sem sok nyílt és harcos kiegyezés-ellenes állásfoglalást látunk, hiszen — szükséges rosszként — de végül is, részben a Deák iránti tisztelet hatása alatt — ő is elfogadta a kiegyezést. De hogy szembenállását akkor sem adta fel teljesen, több tényezőből kiviláglik. (Ezeknek egy részéről költői magatartását elemezve már beszéltünk.) Voinovich Géza Arany életrajzában utal arra, hogy a költő mint az Akadémia főtitkára, »a kiegyezés idején, midőn mindenki a politika felé fordult érdeklődésével, fölemeli óvó szavát, hogy »a tudós főleg mint tudós teljesíti polgári kötelességét«. Az apolitizmus általában reakciós

követelése azonban itt, az adott történelmi körülmények között, *viszonylag* haladónak tetszik, hiszen itt konkrétan a kiegyezés oldalán való politizálástól óvja a tudósokat, és ebben, ha nem is harcos ellenzékiesség, de Gyulaiékkal ellentétben, a kiegyezéssel való szembenállás nyomát kell látnunk. Ezt a nyomot őrzik költészetében a »Későn« a »Magányban« és a »Rendületlenül«; a készülő kiegyezéssel szembenálló költő megnyilatkozásai.

Irodalmi síkon ez az eltérés elsősorban Petőfi értékelésében domborodik ki. Gyulai híres Petőfi tanulmányában (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk) elismeri ugyan Petőfi nagyságát, de jelentőségét a forradalmi költészete mellőzésével leíró és táj verseiben látja, és vitába száll mindazokkal a nézetekkel, amelyek Petőfi fellépésében valami újnak a kezdetét, kibontakozását látják. (A tanulmány részletesebb értékelését l. Király: Petőfi mint vízváltó, Irodalomtörténet, 1949. 2. sz.). Toldy Ferenc irodalomtörténetéből pedig a sok elismerő, hangzatos szó mellett is kitűnik, hogy póriának, prózainak, primitívnek érzi a század világméréteiben is kiemelkedő költőjét. Arany mindezzel szemben barátságuk idején és azután is világosan látja nemcsak Petőfi nagyságát, de értékeit is. Iskolai irodalomtörténetében, melyet pedig maga is Toldy rövid extractusának tekint, éppen Petőfi értékelésében tér el forrástól, hogy költőtársát és eszményképét tanítványai előtt az őt megillető helyre állíthassa :

»Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik. Az új iskola emberei megrótták pongyolaságát s néhol még aljasságot is vetnek szemére. A mi az elsőt illeti : Igaz, hogy Petőfi nem törődött kicsinyiségekkel, és *sehhol a tartalmat a formának fel nem áldozta*, de éppen ezáltal megővta lyráját az egyhangúságtól, mert szigorú mérték helyett magyar rythmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekelteni. Az aljasságot illetőleg : Petőfinél az eszme sohasem aljas, ha egy-két kifejezése a szokottnál erősebb is, azokat ott használja, hol általuk a jellemzés teljesebb lesz. Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármilyen szép költeményekkel is gazdagítá az új iskola irodalmunkat, *volt azokban némi idegenszerű*, mely miatt a nemzetnek ügyszólván vérévé nem válhattak, de a *Petőfi által megérintett húr a magyar szívek legbensőbb húrja* s kétségkívül nincs költőnk ki a *nemzeti nevet annyira megérdemelné, mint ő.*»

Ez a Petőfi-értékelés a költő emlékét idéző versekkel együtt világosan megmutatja Arany felfogásának Gyulaiéktól való eltérését, anélkül, hogy Arany már idézett korlátait teljes mértékben feloldaná vagy mentené.

Feladatunk, éppen 48 utáni népiessége ellentmondásainak feltárása, elsősorban azért, mert csak ezek után érthetjük meg annak *viszonylag* haladó szerepét és jellegét a maga egészében.

Ebből a szempontból is igen jellemző Aranynak Millieu művéről frott bírálata, amely 1861-ban a Szépirodalmi Figyelőben látott napvilágot. A francia költő műve és az arról frott francia kritika értékelése módot és alkalmat ad Arany számára egy igen fontos esztétikai elvének újbóli kifejtésére : nem »leereszkeszni« a néphez, hanem tanulni tőle! – hirdeti Arany. Szembefordul a francia és magyar irodalmi közvéleménynek azzal a korábbi hamis nézetével, amely szerint »A népet tanítani, valami jobbra tanítani annál, amit ő tud : ez lőn a jelszó...«

»De nem így áll a kérdés. A néptől tanulni, s ily módon a költészetet rölfressíteni, nemzeti alapra helyezni : ebben áll a feladat. Mesterkélit, conventionális formák és érzelmek helyett elsajátítani a népköltészetből nemcsak a stíl egyszerűségét, hanem erélyét is, nemcsak az értelem nyíltságát, hanem közvetlenségét is, el hagyományos költői formáit, el mindent, a mi abban költői továbbfejtésre alkalmas...«

A helyes állásfoglalás, esztétikai elv indokolása azonban ismét az előzőleg vázolt ellentmondáshoz vezet. A népiesség területének, jelentőségének leszűkítése a népiesség *céljának* új értelmezéséből fakadt. A cél, a 48-ban világosan kifejtett politikai síkról, kizárólag esztétikai síkra toldott. Ennek megfelelően háttérbe szorult a demokratikus közérthetőség követel-

ménye is, és az egyszerűséget már nem a tömegekhez való közelség, hanem a szépség és színvonal követelménye indokolta.

És a költő,

»ha egyszerű, nem azért az, hogy fű fa által érthető legyen, hanem mert egyszerű eszközökkel *hatni tudni* érnek a jele, s az egyszerű szép annál szebb; ha népi szólást használ, nem azért teszi, hogy Gyuri bojtár felrikkantson a jól ismert kifejezésre, hanem, hogy nyelvének erőt, bájt, zöngelmet, faji zamatot kölcsönözzön, ha ellesi az érzelmek természetes, közvetlen nyilatkozását, s ugyanazt visszaadja költeményében, czélja nem oda megy ki, hogy — bocsánat a hétköznapi szólásért — produkálja a parasztot, hanem, hogy az igazi páthosz nyomára akadjon, melyet szintelen társaséletünk prózájában hiába keres...«

A felsorolt korlátok mellett mégis értékes számunkra ez a megállapítás. Értékes, mert arról tanúskodik, amiről Arany ezekben az években oly keveset beszél: Hogy nemcsak a nyelv erejének és bájának, de az érzelmek közvetlen megnyilatkoztatásának és az igazi pátoznak is a nép a letéteményese, hogy a nép kincsestára az elnyomatás éveiben is kimeríthetetlen.

Arany egyébként is határtalan lelkesedéssel tallózik ebben a kincsestárban. »A nép az igazi inventor« — hirdeti, és alkotásaiban szívesen fordul a nép invencióihoz. A népköltészetet — mint »Naiv eposunk« című tanulmányában kifejti — a műköltészet, a magyar nemzeti költészet alapjának tartja, melynek sorvadása a műköltészetet is »megfosztotta attól az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik.« De a hatást nem korlátozza egyoldalúan a multa, hanem kiterjeszti a jelen és jövő költészetére is: akár a mondabeli Antheus a földből, a nemzeti költészet a nép alkotásainak kincsestárából meríti erejét.

»Valóban vigasztaló, — írja Arany »A magyar népdal az irodalomban« című tanulmányában — hogy az igazi, gyökeres organikus költészet iránti ösztön nincs szorítva sehol, semmi időben egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapul, mellyel, mint föld anyjával a hitrege óriása, — csak érintkeznie kell a nemzeti műköltészetnek, hogy mindannyiszor megifjodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehányva magáról a ficzamlott ízlés, romlott kor, mesterkélty világ izléstelenségeit.«

Arany a nép tehetsége megnyilvánulásának érzi mindenekelőtt a népek dal és mesevilágát. Ezért fordul mindvégig nagy érdeklődéssel és szeretettel a népdal és népmese gyűjtés ügye felé. Sürgető szóval ostromozza az illetékeseket: teremtsék meg mihamarabb a gyűjtés lehetőségét; biztatással fordul a gyűjtők felé: »most kezdjék meg a munkát, amig érdemes!«

»A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiú egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népköltészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogunk a gyűjtéshez?... Mentsük meg amit lehet...«

(Nyugat-felföldi népmondák)

Meghatározza nemcsak a gyűjtés szükségességét, de irányt szab annak módjához is. A módszer, amelyet a gyűjtők elé állt »Eredeti népmesék« c. bírálatában, ugyancsak a népi tehetség tiszteletbentartására épül. Hangsúlyozza, hogy ha a mesélő tehet is hozzá a meséhez, mert az új szálát is a nép részvételével, ellenőrzése alatt szövi, — a gyűjtőnek ehhez nincs joga. Erdélyi és Merényi mesegyűjteményét is elsősorban a népi alkotáshoz való hűsége szempontjából bírálja, és élesen elítéli azokat a gyűjtőket, akik önkényesen »megtoldják« a hallott elbeszéléseket. A mesemondó szabadsága nem hatalmazza fel a gyűjtőt arra, hogy »oly részleteket csempésszen az előadásba, amelyek a paraszt szemlélő eszmekörén túl járnak, vagy olyan modort, amely a nép modorától elüt.«

A nép kollektív alkotóerejének megbecsülése egy töről sarjad a népi tehetségekbe vetett hittel. Arany maga is, és korának legnagyobb költői lángelméje, Petőfi is a népből

jött. A reformkor és 48 nagyszerű napjaiban a költőnek módjában állott megismerni a nép történelemformáló erejét. Az elnyomatás korszakában az egyszerű parasztgubás mesélők szavát hallgatva, körükben találta meg a költészet megújulásának forrását. Ezek a tényezők együttvéve értetik csak meg Arany határtalan bizalmát a népi tehetségben. Arany, aki a költői tudatosság, műveltség prominens képviselője, igen nagy fontosságot tulajdonít a született tehetségnek is. De mégis kétségbevonja azt a latin közmondást, amely szerint »poeta non fit, sed nascitur«. És pedig nem azért, mert a született tehetségek létezésében kételkedik, hanem mert felismeri, hogy hazánk ellentmondásos társadalmában a tehetségek száza ítéltetnek pusztulásra, vagy ami még rosszabb: soha ki nem bontakozásra.

»Mert nagy önhittség volna, bármely nemzet és kor jeles költőiben azt hinni, hogy azon nemzedékből, melyhez tartoznak, csupán ők hivatvák a költészet isteni szövétnekét lobogtatni kortársaik előtt. Igen, a körülmény őket emelte a díszes helyzetbe: de százan meg százan lehetnek az ckeszarvnál, műhelyben és egyebütt, akik, ha a sors kedvez, épen úgy, vagy jobban betöltendék azt a helyet, mint az ünnepekt koszorúsok. Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s óráig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok között hírneves költő fogott lenni; amaz élczes falusi vőfélyben, ki egész lakodalmas népet mulattat furfangos ötleteivel, a magyar nemzet vígjáték-írója veszett el (s kár!); ama vén paraszt-jós, ki képzelme szörnyeivel egész vidéket rémülésbe hoz, a romantica első apostola leendett...«

(Az észszerű utánzásról a költészetben.)

Arany népiességének elvi megnyilatkozásait a fentiekben próbáltuk összefoglalni. A kép, amely elénk áll, nem teljes és tökéletes, mint ahogy nem teljes és tökéletes Arany esztétikai elveinek idevágó részlete sem. A megnyilatkozások aranyfedezetét, alkalmazásuk nagyszerű eredményét a *költő* hagyatékában kell keresnünk. Hiszen a »Toldi« egymaga is olyan győzelmet jelent a magyar irodalmi népiesség kibontakozásában, amelyhez foghatót hiába keresnénk Arany cikkeiben és tanulmányaiban. De mégis értékek számunkra ezek a megnyilatkozások, mert közelebb visznek Arany alkotásainak megértéséhez, feltárják elvei és költői gyakorlata összhangját, és egyben — Petőfi mellett — a plebejus népiesség legkövetkezetesebb elvi megnyilatkozásait. A 48 utáni »szerepváltás«, ha csökkenti is Arany a népiességről vallott esztétikai elvének ragyogását, még sem homályosíthatja el. Mint ahogy nem homályosíthatják el azok a bírálók sem, akik az elhallgatás, a ferdítés és hamisítás eszközeivel próbálják letörölni Arany esztétikájának gazdag palettájáról a népiesség színeit.

Hiába korlátozza Arany népiességét Mitrovics Gyula kizárólag a költői nyelv és forma síkjára, hiába hangsúlyozza Négyesy László, hogy »A népiesség nem volt Aranyra nézve elsodró koráramlás, s nem engedte át neki magát tehetetlenül« és támadja mindazokat, »akik Aranyt odaszögezték céltáblának a népiesség boltja elé«; éppúgy nem tudták Arany örökségét népüktől elvitatni, mint Ignotus, aki a hajánál fogva előráncigált érvekkel próbálja Arany népiességét tagadni. Érvei, mely szerint Arany nem írt népdalokat, »egy sora sem szállt le a néphe«, a népiesség rá gyakorolt hatása nem erősebb akár a kelta vagy ónémet, skót és ir, Tasso-i vagy Byron-i hatásnál, nyelvének népiessége csak irodalomtörténeti szemmel nézve az, és végül, hogy realizmusát csak az irodalomhoz nem értők azonosíthatták a nép realizmusával, — maguktól megdőlnék az igazság fényében.

»Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam, s bevert sárral:
Nem pöröltem, —
Félre álltam, letöröltem«

— írta Arany János. Az »úri lócsiszárok« és irodalmi kufárok azóta ráhányt sarát a mi feladatunk letörölni. Arany János hagyatéka, költői és irodalomtörténeti, esztétikai megnyilatkozásai — a népiesség kérdésében is — megérdemlik ezt a fáradságot.

Arany János esztétikájának legkövetkezetesebben végigkísérhető értéke a realizmus elvének vallása és gyakorlati megvalósítása. A realizmus, az irodalom története során, akárcsak a materializmus a filozófiában, minden esetben a haladó, feltörő osztály szemlélete, ábrázolási módszere volt. »Mindenütt tehát -- mondja erről Mehring --, ahol az irodalomtörténetben egy feltörekvő osztály gondolatvilága összeütközésbe kerül egy hanyatló osztály gondolatvilágával, az előbbi rendszerint a természet és igazság, a naturalizmus és realizmus csatákiáltásával rohamozza meg az utóbbit. Érthető! Egy hanyatló osztály annál ijedtebben kapaszkodik bele merev formulákba, mentől jobban száll ki belőle a belső élet, egy feltörekvő osztály annál jobban rázza korlátját, mentől inkább beléje árad át az élet ösztöne és ereje.« (Néhány szó a naturalizmusról.) Mehringnek ebben a klasszikusan tömör megállapításában benne van a realizmus történelmi szerepének lényege: mindig az az osztály vonzódik hozzá, amelynek érdeke az élet, a valóság mind teljesebb megismerése; és ez mindig a fejlődésben előre, felfelé tartó osztály. Nem véletlen tehát, hogy a realizmus, akárcsak a népiesség, harci kérdés volt a magyar irodalomtörténetben, esztétikában, és az volt Arany János esztétikájának értékelése kapcsán is.

Arany realizmusának tagadására csak a legmerészebb bírálók vállalkoztak, a többség megmaradt a Gyulai megjelölté úton, amely Aranyt a realizmus és idealizmus »összhangjának«, megteremtőjeként tiszteli. Gyulai Arany epikai hitelét, jellemábrázolásának hitelességét elismeri. Megállapítja, hogy »mindez önkénytelen bizonyos realizmus felé ragadta Aranyt«, de határozottan tiltakozik az ellen -- és nem is alaptalanul --, hogy ezt a francia irodalomban jelentkező realizmussal azonosítsák. Hasonló szellemben ítélekezik Arany realizmusáról Császár Elemér is, aki egyetemi előadásainak jegyzetében (1927) elismeri ugyan Arany erős reális érzékét és hangsúlyozza szembefordulását a romantikával, mégis enyhítőleg hozzáfűzi, hogy realizmusa nem nyers, hanem inkább eszményi, világa a nyers valóság és az eszmények ködképe határán az »ideál-reál«.

A liberális burzsoázia Babbitstól kiindul és egészen Szerb Antalig lefelé hanyatló esztétikai állásfoglalása szembefordul az előző nemzedék Arany-kutatóival és bírálóival -- és azokkal az olvasókkal, akiket legjobban Arany plaszticitása, realizmusa ragadott meg. Szerb Antal szerint pl. Arany művészetének korántsem abban áll az értéke, hogy meglátja, amint a cica »óvakodva lépked, hosszú mind elnyúlt testtel« -- mintha csak erre korlátozódná a realizmus -- hanem éppen a realizmusán túlmutató vonásaiban: »hogy realizmusa nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosabb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében... Sokkal több volt, mint a valóság hű ábrázolója. »Nem a való hát: annak égi mássa -- mondta Arany is« -- olvashatjuk Arany-portréjában.

Arany realizmusának elvetése Szerb Antallal korántsem ért véget. Sőt, ami a legmeglepőbb, találkozhatunk ilyenféle nézetekkel a felszabadulás után napjainkban is. Komlós Aladár, a nemzeti klasszicizmusról tartott előadásában (1949) Arany esztétikai elveit -- az irodalmi Deák-párt balszárnyának nézeteiként tárgyalja, és főcélja bebizonyítani, mennyiben szolgálták a csoport irodalmi nézeti forradalomellenességüket. Ennek a gondolatnak jegyében állapítja meg a következőket:

»E koncepció egyik legfontosabb követelménye a *valóság* egy sajátos kultusza. Nem véletlen, hogy e fogalom mint jelszó először Görgey táborában röppent fel 1849-ben, ahol Kecskeméthy Aurél készült Való címen a tábornok felügyelete alatt lapot indítani. A valóság követelményét előbb a politikában hirdetik, azután az irodalomban is. A forradalomból azt a tanulságot vonják le, hogy veszélyes, ha az ember csak a vágyait követi, s nem vet számot a tényekkel. A vágy és álom, illetve szenvedély pedig az ő szemükben: az Ausztriától elszakadásra törekvés és a paraszt földéhsége; a valóság: erőtlenségünk Ausztriával szemben és a fennálló társadalmi rend. Végeredményben tehát az a realista, aki lemond a valóság alakításáról s megváltoztathatatlanak tartja a fennálló viszonyokat, az osztrák birodalmat pl. örök végzetnek fogadja el.

A valóságtisztelet e módja éppúgy nem egyéb burkolt konzervatívizmusról, mint ahogy részben a Deák megrögzött ragaszkodása a törvényekhez. Műveikben se szeri, se száma a kigúnyolt »ábrándozásnak«.

(Irodalomtörténet, 1950.)

Összevetésül elég, ha Petőfit idézzük, aki a forradalom érlelődésének esztendejében így fogalmazza meg irodalmi hitvallását: »... én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom... A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám.«

A szépség és igazság ilyen magától értetődő kapcsolata az eszmei magja Arany későbbi, a realizmust elvileg is megfogalmazó tételeinek. Ez a gondolat a kiindulópontja Széptani jegyzeteinek is, ahol elsősorban a szépség fogalmának meghatározásával ad választ a szépség és igazság vitatott viszonyának kérdésére. Azzal, hogy Arany — mint túlságosan szubjektív megállapítást — elveti Kant definícióját (»Szép az, ami önműködően tetszik«), mindenképpen új utakat keres az esztétikában. Helyesen értékeli a művészeti szép elemeit, az eszmét és idomot (1. tartalom-és forma) és a kettő kapcsolatát is. Kifejti, hogy az eszme nem lehet más, mint az igaz és jó, mert nélkül nem létezhet szépség sem. »Az igaz kifejezése pedig a művészeti formái által széppé lesz« — állapítja meg. Így jut el a szépség új meghatározásához: »A szép idomban és idom által kifejezett eszme, azaz (idomban és idom által kifejezett) igaz és jó«. A szépség és igazság kölcsönös követelményét Arany zseniálisan össze tudja egyeztetni a tartalom elsőlegességének gondolatával. Ezt az elvét még az irodalomnak olyan periferikus területén is végigviszi, mint a zoltárfordításoké:

»Igazság! itt is, mint a költői produkció minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja csak zengő érc és pengő cimbalom« —

írja. Ugyanez a gondolat, a tartalom mindenképpel valósága vezeti bírálatának formai elemzéseiben is.

A tartalom elsőlegességének elismerése azonban egyetlen pillanatra sem felejteti Arannyal a forma jelentőségét. Esztétikai elvnek legáltalánosabb megfogalmazásában, a Széptani jegyzetek-ben így ír a költészetéről, a művészetekről:

»Az igazat és jót, a helyett, hogy egyenesen mondanánk ki, a művészeti formán tükrözzük át, a forma által fejezzük ki.«

A forma »által« való kifejezésnek különleges jelentősége van. Erre a jelentőségre utal Arany már a szép meghatározásánál is, ahol külön hangsúlyozza, hogy az igazat és jót nemcsak formában, hanem éppen a forma által fejezzük ki. Ebben a megkülönböztetésben már a művészet speciális tükrözési feladatai is bennfoglaltatnak. Távol áll tőlünk, hogy Arany realizmusát a lenini tükröződési elmélet előfutárjaként, vagy bizonyítékaként tárgyaljuk; annyi azonban kétségtelen, hogy Aranyban zseniális megsejtésként ott élt a tükröződési elmélet alapja, az a gondolat, hogy a művészet nem egyszerűen közvetíti, hanem a forma által, képekben fejezi ki a mű tartalmát, a költő mondanivalóját.

A polgári kritika Aranyak a tartalom és forma viszonyának értékelésében elfoglalt helyes álláspontját mindenképpen saját állításai igazolására próbálta felhasználni. Példa erre a Beöthy-emlékkönyv hasábjain közölt Arany-tanulmány, amely Arany János kritikai álláspontjának gerincét egyedül a magas művészi színvonal követelésére korlátozza. (Várdai Béla: Arany János kritikai álláspontja.) A konkrét eset, amelyből kiindul a Szépirodalmi Figyelő c. lap egyik vitája, amelynek során Thaly Kálmán válaszol Szász Károlynak »A kárpáti kürt« című verskötetéről írott bírálatára. Thaly válaszában azzal érvel, hogy kizárólag hazafias szempontból engedte belecsúszni a hibákat kötetébe:

»A kárpáti kürt — s méginkább előbbi füzeteimnek — minden egyes költeménye azon, hazánkra nézve példátlanul szomorú időkben íratott, midőn a már kialakuló félben lévő nemzeti érzületet bűzdítés, serkentés s az ősök dicső tettei feleleve-

nítése stb. általápolni minden írónak honfiúi kötelessége volt. E nézetből indulva ki, gyakran választék — főleg elbeszélő költeményeimnek — oly tárgyakat, melyek költői alakításra teljesen alkalmatlanok, de nemzeti *izgatásra* igenis alkalmasak voltak. E körülményt tekintetbe kell venni; meg lehet, hogy vétettem, midőn így cselekedtem; bocsássa meg énnekem ez az én kedves hazám, hogy oly nagyon szeretem. Így azt hiszem... údvösebben működhettem, mintha másképp cselekedtem volna...»

Erre Arany, mint a lap szerkesztője, csillag alatt a következő jegyzetet fűzi Thaly cikkéhez:

»A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. *A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak.* Bizony, a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli. Am i z g a s s o n, a m l e l k e s i t s e n, d e s o h a a z e s z t é t i k a, a z i z l é s k á r á v a l. M á s k é p B e r z s e n y i h a r s á n y ó d á j a a M a g y a r o k k o z h e l y e t t b á r m i f é r c m ű v é t a z o n k o r n a k e l f o g a d h a t n o k s a z l e n n e a l e g j o b b k ö l t e m é n y, m e l y l e g h a n g o s a b b t o r o k k a l b i r j a k i á l t a n i a h a z a n e v é t. K i e g y s z e r i l y k i v é t e l e s t a n z á s z l ó i h o z s z e g ő d ő t t, n e j a j d u l j o n f e l a z t á n, h a a z í t é s z e t m e g r o v á s á t h a l l j a.»

A kritikus a két idézet kapcsán nem riad vissza olyan következtetés levonásától, amely szerint Arany egyértelműen a »tiszta művészeti álláspont képviselője«. Vajjon jogosult-e ez a következtetés? Egyértelműen semmi esetre sem. Nem jogosult azért, hiszen Arany nem célja vagy tartalma miatt fordul szembe Thaly költeményeivel, mert korántsem az öncélúság vagy éppen l'art pour l'art nevében utasítja vissza Thaly önbírálatát, érve éppen az, hogy csak a katonai céloknak megfelelő fegyverzettel rendelkező katona szolgálhatja jól hazáját. Azaz: éppen a mű eszmei, tartalmi követelményeiből indul ki, mikor ki nem elégtű művészi színvonalá miatt kételkedik eszméi hatásosságában. Egyoldalú lenne azonban, ha nem látnánk, hogy egyfelől helyes és hasznos szempont ez a csillag alatt közölt megjegyzés, másfelől magában hordja Arany ellentmondásosságát, az öncélúságba való elzárkózás veszélyét is.

* * *

Arany realizmusának ezzel szorosan összefüggő, leglényegesebb mozzanata a valóság-hoz való viszony kérdése, a valóság ábrázolása, másolás vagy sűrités, tipizálás, eszményítés útján. Ebbe a problémakörbe tartozik a korábban már említett reál- és ideál irányzatának harca, Arany János realista kritikai követelményei is.

Arany realizmusról vallott nézeteinek megértéséhez elsősorban néhány terminológiai kérdést kell tisztáznunk.

A realizmust mint a valóság ábrázolásának frői módszerét, Arany is vallja. Emellett azonban a realizmust bizonyos értelemben mégis azonosítja a naturalizmussal, a »nyers« valóság ábrázolásával, az eszmeiség hiányával is, ezért védi meg pl. Petőfit... Töredékes gondolataiban — az »egyoldalú realizmus« vádjától. Mindezek mellett a realizmust — bár a kettő a polgári esztétika fogalmai szerint is merőben ellentétes fogalom — azonosítja a romantikus iránnyal. (Hogy e mögött az azonosítás mögött egyszerű terminológiai eltérés van, vagy a legnagyobb realista romantikájának megsejtése — Gorkij szerint »A nagy művészekben mindig egyesül a realizmus és a romanticizmus« — erre vonatkozólag Arany esztétikai hagyatékában nem találtam megnyugtató választ.)

»Minden igaz költészet eszményi, — mondja Arany János Fejes István költeményeinek bírálatában — mert eszmét fejez ki, csupán a kifejezés módjára különbözik az, amit kiválóan idealizmusnak neveznek, attól, melyre a szokott nyelvhasználatban alkalmazzák ezt a nevet.»

Ugyanebben a bírálatában világosan el is határolja egymástól a művész számára járható két utat, az idealizmus és realizmus irányát. Az idealizmust klasszikus iránynak nevezi, mivel a pogány görög művészetében érte el virágzása tetőpontját. Jellemzésére ennyit mond

mindössze, hogy az »egyéni az állalánosban«, nem-ben fejezi ki. A másik, a realista irány az új, keresztény, illetőleg, mint Arany nevezi, romantikus művészet ábrázolási módszere, amely az »állalánost az egyéni« fejezi ki. Arany a két irányzat egyikét sem ítéli el, mert mindkettő eszmét fejez ki. (Ismét egy adalék Aranynak az eszmeiségért vívott harcához.) Ugyanakkor azonban félreérthetetlenül kifejezi, hogy ő maga az utóbbi mellett foglal állást.

»Amaz elvontabb (t. i. az idealizmus), mert a nem fogalma pusztán abstractio, ez concretebb, mert az egyén is concret, amaz szűkebb, mert a nem korlátoltabb, ennek birodalma tágas, mert az egyén változatossága végtelen.«

A realizmusnak, mint az ábrázolási lehetőségek korlátlan gazdagságának értékelése szorosan összefügg nemcsak Mehring bevezetőben említett tételeivel, de a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a realizmusról vallott nézeteivel is. Korlátja mindössze annyi, hogy Arany a realizmus fogalmának eszmei gazdagságát nem mindig vallja egyenlő következetességgel, és nem a realizmus részeként, hanem hozzáadandó pluszként beszél az eszményítésről, a költésről. Azonban, hogy a realizmus és eszmeiség között mégsem lát szakadékot, arra a fentebbi idézet mellett a realizmus elvének legnagyobb kőkristályosodása, a *Vojtina ars poeticája* adhat választ.

* * *

A »Vojtina ars poeticája« már folytatása a költő előző Vojtina-leveleinek. Ezeknek a leveleknek célját Arany »hívatlan dudolók elriasztásában« látja, de jelentőségük túlnő ezen a közvetlen feladaton. Arany esztétikai elveinek megértéséhez éppen ezek a levelek adnak elsősorban kulcsot. Meglátjuk benne Arany következetes harcát a dilettantizmus ellen, a művészi színvonal érdekében (erre a kérdés tárgyalásakor bővebben visszatérünk), és megismerjük a realizmus elvének mindmáig érvényes klasszikus kifejtését.

Arany realizmusának tagadói legtöbbször éppen a Vojtina kabátszárnyába kapaszkodnak, onnan próbálják, kiragadott szavakkal és a vers egészének félremagyarázásával, megrajzolni az antirealista Arany portréját. »Költő, hazudj!« – hangsúlyozzák ezek a bírálók; anélkül, hogy a művészi igazság kritériumát, a típusalkotás problémáját vagy Vojtina ars poeticájának bármely gondolatát tüzetesen elemeznék. hiszen, ha erre kitérnének, nyomban eloszlaná a mesterségesen támasztott homály, napvilágra kerülne a realista költő művészi hitvallása.

Azt, hogy Arany hazugságról beszél, a költői erények sorában, csak az első pillanatra megtévesztő. A felhozott példák sora azonban megérteti, hogy Arany a »hazugság« fogalmán nem az igazság meghamisítását, hanem a látszat és a valóság összeegyeztetését érti. Az ég kékjének, a délibáb ragyogásának, a csillagok hullásának ábrázolását a szó köznapi értelmében senki sem nevezné hazugságnak. Arany is a bevezető akkordok után szinte magyarázóan teszi hozzá :

»Minden hazugság földön, a mi szép,
Csontváz, ijesztő a valódi kép;
Azt vérrel, hússal ékesíteni
Jer, jer, költő!... hazúdva isteni!«

A való kép hússal és vérrel ékesítése – mi más ez, mint maga a realista költészet? Realista, mert alapja a valóság, és költészet, mert a valóság tényeihez hozzáadja azt a többletet, amelynek révén a tényből művészet, az eseményből költői téma lesz.

Igen érdekes, de véleményem szerint kevésbé megnyugtató következtetésekhez jut ezen az úton Forgách László tanulmányában. (Haladó kritikánk kérdéseiről Irodalomtörténet, 1952. 3 -4) Forgách szerint az Arany követelte eszményítés semmiképpen nem kapcsolható össze a mi esztétikánk megfogalmazta tipizálás követelményével. A különbség

alapja az esztétika filozófiai alapjában áll, és Arany esztétikájának kérdésében a költő idealiz-musa a perdöntő. Forgách okfejtésének éppen filozófiai bizonyítéka hiányzik. Az általa felhozott idézetek egyike sem bizonyítja kielégítően Arany János idealista szemléletét. (Magam sem akarok abba a hibába esni, hogy tárgyi bizonyíték nélkül ennek ellenkezőjét állítanám. Legvalószínűbb, hogy Arany nézete valahol a két irányzat között lehetett.) Az a tény, hogy Arany a valóságnál szebbnek tartja a művészi szépet — épp úgy összefügghet a korabeli valóság bírálataival, mint azzal, amit Forgách állít — t. i. hogy Arany a művészet elsőle-gességét, a valóság másodlagosságát vallja. (De erre a továbbiakban még visszatérek.)

Arany a költés tényét még ott sem adja fel, ahol éppen a történelmi igazsághoz, a nép tudatában élő mondákhöz való hűséget — az eposzi hitelt — elemzi. Sőt éppen ezeknél, a jórészt történelmi témát feldolgozó eposzoknál és balladáknál veti fel, mi minden szükség-es ahhoz, míg a *tárgyból*, anyagból költemény válik. Ide sorolja Arany az alapeszme elmélyítését, az alaphang megragadását, a konfliktus megválasztását, a cselekmény bonyo-lítását, a hősök lélektanilag is hiteles jellemzését, — mindazt, ami nélkül »mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát, vagy életet lehelte volna a holt eseménybe, mely a nélkül csak oly puszta *anyag* (Arany János kiemelése), mint a már-vány, melyből a szobrász képezi alakját«.

De nemcsak a költészetben, hanem a tények igazságán is csorba csik, ha a költő meg-elepszik az adott egyszerű eset szolgálai másolásával. Arany követelése szerint a költőnek olyan látszatot kell elővarázsolnia, mely a valóság alapján állva megközelíti az esetek többségének igazságát, hűségét. Ezt az igazságot példázza a valódi malac és a malacsivfítást utánzó athéni »versenyek«, amelyben a közönség az utánzót fogadta el eredetiként és a valódit ítélte hamisnak. És hozzáteszi rögtön az »ítélet« — általános érvényű indokolását is:

»Mert a közönség érzi, hogy amaz
Úgy rí, miként *legtöbbször* a malacz,
Míg a valódi — csont és vér noha —
Tán úgy rikoltott, mint másszor soha.«

Ez a gondolat már csírájában magában foglalja a tipizálás teljes problematikáját. Ugyan-ennek elvi általánosítását, és a tipikus személyek ábrázolására való kiterjesztését adja Arany a továbbiakban:

»Csakhogy nem a mi *részszerint* igaz,
Olyan kell, mi *egészben* s *mindig* az.
Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborcz nem volt élő paraszt;
Bánk a nejeve megvénült falun,
Sohasem dühöngte többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalún:
De mit nekem *valód*, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következtelen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?
Nekem egész ember kell és király.
Vagy férj, nejeért aki bosszut áll,
S ember-, király- meg férjben az egyén:
Csip-csup igazzal nem törődöm én.«

A »csip-csup igaz« elhanyagolása a fentiekben korántsem jelenti az *igazság* háttérbe szorítását. (Hogy mennyire nem, példa rá Arany egész költői gyakorlata, de különösen a Toldi.) Éppen ellenkezőleg, ez a valóság mélyebb, teljesebb művészi feltárásának előfeltétele. Nyilvánvalóan a Mátyás királyról költött legendáknak fele sem fér bele a valóságos események szűkrezabott kereteibe. De vajjon hazugok-e ezért ezek a mondák, anekdoták? Semmiestre

sem, hiszen éppen ezek koszorújából fonódik össze Mátyásnak a nép által ráruházott babérkoszorúja, ezek mutatják meg, hogy sem előtte, sem utána nem volt a magyar népnek olyan *viszonylagos* jó dolga, védett élete, mint a központosított hatalom virágzása idején. Arany hősköltésének hasonló szempontokból indul ki, hasonló követelményekre vezet.

A »csip-csup« igaztól való elfordulásnál jelentősebb kérdésbe ütközünk, ahol Aranynak a kapitalizmus valóságához való viszonya tükröződik. A költő, ugyancsak a Vojtiná-ban, szót ejt erről is :

S a mit tapasztalsz, a *concret* igaz,
Neked valóság, egyszersmind nem az.
Vásár az élet : a földnek lakossa
Lót-fut könyökli egymást, és tapossa,
Ad-vesz, czivódik káromol, kaczag ;
Por, sár megöl, megfojt a hagyma-szag:
S ha kételkednél, hogy mindez *való*,
Lépen bök egy rud, feltaszít a ló : —
Mit gondolsz? ha énekbe öntenéd
Úgy mint *van*, e sok mozgó pecsenyét ;
Ha e vásárból egy karéjt levágva
Belé illeszthetnéd a dalvilágba :
Mit gondolsz nyerne a költő vele,
Hogy *ily* igazzal zsufolá tele?

A kérdés feltételében benne van a válasz is : Arany nem ért egyet *ezzel* a valósággal, nem vallja magáénak, csak az »árnyékát« — nem érzi költői, énekre méltó tárgynak a kapitalista élet lüktető vásárát. Ez az a pont, ahol Arany engedményeket tesz a valóságtól való elfordulásnak — illetőleg a valóság megnevesítésének; anélkül azonban hogy realista alapelveit feladná. A kapitalista valóságtól való idegenkedés érzésének értékelése meglehetősen problematikus. 48 előtt a nemzeti függetlenség kérdése mellett nyilvánvalóan a feudalizmus elleni harc állott a nemzeti érdeklődés homlokterében, 48 után azonban mind élesebben előtérbe kerül a polgárosodás is, és Arany itt már korántsem tud olyan egyértelműen állást foglalni. A vesztett polgári forradalom eszméi iránti hűség és az ellenforradalmi önkényre épülő Bach-rendszer kritikája ugyanakkor azt is sejteti, hogy Arany állásfoglalása nem feltétlenül, és nem minden polgári fejlődés ellen irányul, hanem speciálisan az egészségtelen körülmények között létrejött magyar kapitalizmus fejlődésének tagadását jelenti. Az a tény, hogy ebben az időszakban a kapitalizmus kibontakozása valóban a fejlődés történelmileg szükségszerű lépése volt, mit sem változtat azon, hogy Arany a kapitalizmustól való idegenkedése mélyen népi eredetű, a magyar parasztsággal való összefonódottság gyökeréből táplálkozik. Az a tény tehát, hogy mint művész, szembefordul a kapitalizmus rút valóságának másolásával, egyrészt érthető, másrészt elfogadható, és Arany problematikus felfogásán túl a kapitalizmus valóságának művészet-ellenes tendenciáira is fényt derít.

Az *Ars poeticában* megfogalmazott elvek alkalmazására nemcsak Arany költői gyakorlata ad gazdag példatárat. Hasonlóan bőseges a választék, ha Arany kritikai gyakorlatát kísérvük végig, ahol az írói arcképektől a Vas Gerebenről frott bírálatig mindenütt beleütközünk a *típusalkotás* problémáiba. Az írói arcképek közül különösen a Gvadányiról frott tanulmányban foglalkozik bővebben ezzel a kérdéssel, és Gvadányi irodalomtörténeti jelentőségét is elsősorban ebben (t. i. a típusalkotásban) látja :

»Gvadányinak olyasmi sikerült, a mi egynek sem haladottabb kortársai, egynek sem összes magyar elődei közül : csupa képzeletből egy pár alakot teremteni, mely mint kicsinynek, nagyak ismerőse, nemzedékről nemzedékre fennmaradjon.«

A típusnak ez a jellemzése — képzelt alak, mindnyájunk ismerőse, nemzedékről nemzedékre száll — sikeresen egészíti ki a Vojtinában kifejtett követelményeket, és valóban a világirodalom

minden nagy típusára — Don Quijotétól Faustig, Tartuffe-től Karerina Annáig, vagy Ludas Matyitól a Noszty fiúig — érvényes meghatározást ad.

Arany a leghatározottabban elveti a valóságos, egyszeri és esetleges jellemek szolgai másolását és megengedhetővé, sőt szükségessé teszi a hősök frói megformálását, de ugyanakkor óva inti a szerzőket az ellenkező végtől, a különcök ábrázolásától is. A szélsőséges egyénítés fogalma a mi esztétikánkban távol áll az excentricitástól, a különcök ábrázolásától. Arany bár a fogalmakat nem határolja el ilyen világosan, de bizonyíthatóan hasonló elveket vall. Szász Károly költeményeinek bírálatában írja a következőket :

»Sokszor van úgy az ember, hogy lát valamely tüneményt az égen, például felhőcsoportot, világitást, mely annyira *kivételes*, szokatlan, ha festő vásznára tenné, senki sem hinné el neki, hogy természetes. Vajjon a művész helyesen használja fel az *igaz*, de nagyon rendkívüli momentumokat? Szerintem éppúgy téved, ha a költő az erkölcsi világból a nagyon kivételet hajhássza. Vannak bizony jellemek, léteznek a *valóságban*, hihetetlenek a *költészetben*. . .«

A típusábrázolás alapvető elvein túl, egyes konkrét ábrázolási problémákra is választ ad a költő. Ilyen, nagyon is lényeges — és ma is aktuális — kérdés a típusok nyelvi jellemzése. Ennek az elvnek kifejtésére Vas Gereben egy regénye ad Aranynak alkalmat. A regény alapvető hibája a téma excentricitásán és a konfliktus problematikusságán túl a jellemek megformálásában van. Erre vonatkozóan jegyzi meg Arany :

»De van egy lényeges észrevételünk a módra, mellyel e jellemek szóban nyilatkoznak. A különböző személyek beszédén alig látunk valami különbséget. A stíl mindig és mindenütt nem a szószólóké, hanem Vas Gerebené. . . Ó ki maga viszi a szót jellemei helyett s bizonyos színvonalon felül elveszti egyéniségét, a nélkül, hogy azokat bírná felköltöni, kiknek nevében szól.«

A negatív bírálatnál értékesebb a pozitív tanulság: a nyelvi jellemzés követelménye, amelyet Arany helyesen és jogosan összekapcsol a típusalkotás és ábrázolás középponti kérdésével.

Visszatérve a típusábrázolás problémáit felvető Vojtina ars poeticájához, szeretnénk még utalni a valósághoz való tartozás és tapadás kérdésének megjelenésére. Arany ugyanis, akárcsak a jellemábrázolás területén, itt is élesen megvilágítja az frói ábrázolás kétoldalú veszélyét. Az elsőről, a valósághoz való túlzott tapadásról, a való élet tényeinek szolgai másolásáról már szoltunk. Azonban nem választható el ettől a másik veszedelem sem : mikor a költő képzeletének léghajója túl magasra száll és röptében elveszti maga alól a valóság talaját. A költés követelése korántsem jelenti azt, hogy Arany feladná a valóság ábrázolásának igényét, hogy ne bírálná élesen mindazokat, akik az »ideál« címén kirúgják lábuk alól a valót és hamis föllengéssel akarják megostromolni a Parnasszust.

Ezt a veszélyt véli felfedezni Arany János Bulcsu Károly költészetében, ahol a realitástól való túlzott eltávolodás okozza azt, hogy a költő igazsága nem tud hatni, nem tudja meggyőzni az olvasókat.

». . . Akármennyi hely bizonyítja — írja — sőt a szerzőnek mondhatni egész iránya oda mutat, hogy ő eszében, költészet — olyanforma értelmet keres, mi szerint a költőnek teljesen ki kell rúgnia láb alól e földi világot, s röpülni a határozatlanba, a nemlétezőbe, s ott alkotni képzeletének soha szem nem látta föllégyvárát. Úgy látszik, előtte nem az a költészet: az emberi szív rejtélyeit akár alanyilag (lírában), akár tárgyilag (epikai költészetben) minél igazabb kifejezés által feltüntetni; hanem a reáltól borzadtában minden concret valóságból sietni oda, hol nincs szív és érzemény.«

A bírálatnak itt ismét nem a bírált mű és nem is a negatív tanulság ad különös súlyt, hanem az a pozitívum, amely Aranyra a realizmusért vívott kétfrontos harcát alátámasztja. A kétoldalú küzdelem alapja Aranyra a több ízben idézett Ars poeticájában került megfogalmazásra. Bírálati azonban a gyakorlat és a konkrétség erejénél fogva megsokszorozzák az ott lefektetett elvek értelmét.

Befejezésül hadd jegyezzük meg, hogy Aranynak a realizmusról vallott nézetei értékét a fentiek után nyilvánvalóan nem kisebbíthetné korlátainak felmérése sem. Az a Hebbel-bírálat azonban, amelyet Komlós Aladár Arany ellen perdöntő bizonyítékként hoz fel, nem bizonyít többet, mint hogy Arany tagadja a pauperizmusnak, mint eposzi témának jogosultságát. De vajjon jogosulatlan-e ez a tagadás? Nyilvánvalóan nem. Arany bírálatában azzal érvel, hogy a költészetnek nem lehet feladata oly szenvedések feltárása, melynek balsama nincsen, hogy nem szabad beletaszítani a szigorú valóságba, amely elől éppen menedéket kellene nyújtania.

Aranynak ez az érvelése meglehetősen bonyolult -- kétoldalú kérdés. Egyfelől menthető és magyarázható, amennyiben állásfoglalásának legmélyebb indítéka összefügg a költőnek az egészségtelen magyar kapitalista fejlődés egészétől való idegenkedésével, népi eredetű romantikus antikapitalizmusával. Ugyanakkor érvelése mellett szól az is, hogy Arany jól látja: az eposz tárgya mindig a népet nagy kérdéseinek dicsőséges megoldása, népek és vezérek hősi tette kell, hogy legyen, és a valóság legmélyebbre süllyedt, harcképtelen elemei nem válhatnak akcióképes eposzi hőökké. Az egyoldalú társadalombírálat, ha mégolyan mély is, ha nem képes a társadalomnak az elnyomással szembeszegülő hősi erőinek feltárására, nem eposzi téma. Ezért jogosult Aranynak Hebbellel szemben gyakorolt bírálat, még akkor is, ha érvelésében nem mindenben helytálló. Annál is inkább, mert bírálatának részleteiben is sok az elfogadható, sőt rendkívül értékes meglátás. (Pl. a hős korlátainak elemzésénél, ahol Arany nagyszerűen feltárja, hogy a konfliktus megoldhatatlansága, amely lehetetlenné teszi a hős számára a reményteljes egyéni küzdelem, hogyan gátolja meg a hős cselekvő jellemmé fejlesztését). Ugyanakkor értéke a bírálatnak az irányregény műfajára való utalás is, ahol Arany -- legalább is -- nem utasítja el ezt a korában rendkívül vitatott műfajt, hanem bizonyos fenntartásokkal bár, de elismeri jogosultságát, ami 1860-ban, 11 évvel a magyar forradalom bukása után feltétlenül komoly eredmény. Ugyanakkor természetesen látnunk kell a kérdés másik oldalát is. Az a tény, hogy Arany ítélete ebben a konkrét eposzban jogosult, nem menti őt fel egészen. Nyilvánvalóan igaz, hogy a paraszti élet nehézségének teljes, reális ábrázolásával a Bolond Istók óta nem találkoztunk Aranynál, és nem véletlen az sem, hogy sem elméletében, sem költői gyakorlatában nem jut el a kritikai realizmushoz. Ez a tagadhatatlan korlát azonban nem takarhatja el szemünk elől Arany realizmusának halhatatlan értékeit.

5

Arany népiessége és realizmusa mellett az irodalom nemzeti jellegéről vallott felfogásával jutott legelőbbre a haladó esztétikai nézetek útján, itt közelítette meg leginkább Petőfi és a kor orosz forradalmi demokratáinak felfogását. Az irodalom nemzeti jellegének felismerése és vállalása az az eszmei alap, amelyről kiindulva Arany eljuthatott a talajtalan kozmopolitizmus elleni aktív harchoz.

Az irodalom elméletében, a szép meghatározásában sokáig uralkodott az »általános szépség fogalma. Arany érdeme, hogy Törödékes gondolataiban szembeszáll ezzel a nézettel, és kifejti, hogy ha a szépség fogalma általános is, »kifejezése ily általánosságban lehetetlen«. Sőt ennél tovább is megy egy lépéssel, és megállapítja, hogy *nem lehet nemzeti nélkül megragadni az örök szépet sem*. Hogy tételének érvényét bizonyítsa, a görög művészetre, Homéroszra hivatkozik, akitől hiába akarják nemzeti jellegét vitatni, eposzainak nemzeti és népi jellege önmagáért beszél. De az ellenkező törekvésre is számos példát idéz, Gyöngyösit, Bajzát és másokat, akiket éppen a nemzeti jelleg megtagadása gátolt meg abban, hogy bevegék a Parnasszust, hogy kivívják a halhatatlanságot. S ha ideig-óráig virágozik is az ilyen talajvesztett művészet, előbb-utóbb elfordul tőle a nemzet, előbb-utóbb bebizonyosodik az Arany megfogalmazta tétel: »A szépek tehát nem lehet megtagadni büntetés nélkül a nemzetit.«

A »nemzeti« kritérium Aranynál nem kizárólagosan formai kritérium. Elvi cikkeiben erről viszonylag keveset beszél, de feleletet ad a kérdésre a Toldi, a Buda halála, vagy akár a Bolond Istók is. Toldi Miklóst nemcsak szavainak csengése teszi magyarrá, hanem jelleme, célkitűzése, világa is. Toldi magyarsága mélyebb és több formai kritériumoknál, hazaszeretével nemcsak megismerteti a magyarság egy jellemző vonását, de nevelő funkciót is tölt be. A nemzeti jelleg és a hazaszeretet megnyilvánulása a haladó művészetben egybefonódik. Aranynak első akadémiai titkári jelentése (1866) szemléletesen példázza a két fogalom egységét, nemcsak a tudományban, de az irodalomban is.

»Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földjén minden rég ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kikkel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvárvárvánk a legmélyebbig, de kivált a ma élőnek — ides nemzetünknek — nyelv és tettben nyilatkozó múltját, jelenét, a tudomány teljes fényébe állítottuk: ezáltal oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeztöbb ismeri el a művelt külföld. És im, ez a honszeretet a tudományban.«

Az, hogy Arany itt tételét a tudományra vonatkoztatja, aligha téveszt meg bennünket, hiszen, ha más formában és más eszközökkel is, de hasonló harc folyik az irodalom, a költészet nemzeti jellegéért is. Annál is inkább, mert az — mint Arany több ízben is hangsúlyozza — minden művészetek legnemzetibbje.

Nemzeti jellegének megkülönböztető vonása elsősorban a nemzeti nyelv használatában áll. A színek és hangok internacionalizmusától eltérően a nyelv, a szókincs egyes nemzetek fiának birtoka, egyes nemzetek gondolatvilágának, kultúrájának kifejezési eszköze.

A nemzeti nyelv azonban a formának még csak legáltalánosabb tényezője. A mű nemzeti jellege a tartalom nemzeti elemein és a nyelven túl még sok egyebet is magában foglal. Idetartozik a nemzeti kifejezési »forma«, a versidom is.

Arany előtt már Müller Godofrédnak a Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött díjnyertes munkája is felveti a nemzeti verselés problémáit. Ahogy a metaphoráktól is megkívánja, hogy hazai földből sarjadjanak, sürgeti azt is, hogy »tactus, vers és versszak egészen a nemzeti nyelv természete szerint legyen.«

Másfél évtizeddel később (1856) a nagykőrösi protestáns főiskola Értesítőjében jelent meg Arany János nevezetes tanulmánya, a Nemzeti versidomról. Arany költői gyakorlatában már jóval előbb megoldotta Müller Godofred problémáját, esztétikai elméletében azonban itt fekteti le legvilágosabban a magyar nemzeti versirodalom változatainak gazdagságát, költői felhasználásának jogosultságát. Irodalmunk régebbi, nagy alkotásaiban a népi dalok és dallamok öntudatlanul a költőben élő zengő ritmusát, a magyar sorok és strófák rendszeréből költészetünk nemzeti sajátosságát keresi. Tanulmányának jelentősége azonban túlnő a versformák rendszerezésén. Arany ki is mondja, hogy célja több ennél, hogy munkájának alapeszméje az a törekvés, amely »a magyar rhythmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait.«

A nemzeti és népi jelleg összekapcsolása a tanulmányban korántsem véletlenszerű. Ezt találhatjuk Arany Petőfihez írott leveleiben, ahol forradalmi, plebejus népiessége mindig összekapcsolódik a nemzeti költészet problémáival. Az egység azonban itt nem elsősorban a népi költészet felemelését, megnevelését jelenti, hanem azt a célkitűzést, hogy a megújuló népi és nemzeti költészet — ne csak az »írásstudók és farizeusok«, hanem a *nemzet* költészetévé váljon.

Ebben a korszakban Arany elsősorban a nemzeti költészet népi jellegét hangsúlyozza. Érdekes megfigyelni azonban, hogyan vált át később a népi költészet nemzeti jellegének követelésére, anélkül, hogy a két követelés egységét feladná. Millieu költeményeiről írott

bírálatában örömmel üdvözlö a francia költészet új népi hangját, de helytelenül, hogy más nép költészetéhez akar nyúlni, nem a sajátjához, pedig az idegen költészetből való átvétel legtöbbször gyökértelen. Rendkívül érdekes; Arany esztétikai tisztánlátását mutatja, hogy a magyar átvételt nem »nemzeti költészetünk győzelmeként« ünnepli, hanem a francia néphagyományok példáját, és az azt gyümölcsözően felhasználható Beranger-t állítja Millieu elé.

A nemzeti jelleg, nemzeti forma követelése 48 előtt benn izzott a levegőben. Az érlelődő forradalom talaján, ahol a nemzeti függetlenség követelése egyre mélyebb gyökereket eresztett, nem is virágozhatott ki más alkotás, mint az, ami a nemzeti szellemtől átitatott kulturális törekvések tövéből sarjadt. Gyökeresen megváltozott azonban ez a helyzet a forradalmat követő évtizedekben. Az ötvenes években még a nemzeti ellenállás gondolata adott tartalmat e kulturális törekvések nemzeti jellegének. A század második felében azonban a nemzeti jelleg hangsúlyozásának ez a hivatása látszólag idejét múlta. A mindinkább hivatalos irodalomná váló népnemzeti irány képviselői tovább őrzik ugyan zászlajukon a haza szent nevét, a nemzeti irodalom célkitűzéseit, de az általuk képviselt irányzat egyre többet veszít nemcsak népi, de nemzeti jellegéből is. (Amennyiben mind határozottabban a nemesi osztály tagjaira szűkíti le a nemzet fogalmát.) Az egészséges nemzeti érzés lépten nyomon osztályérdekeket szolgáló, szűk nacionalizmussal párosul. Irodalmunknak, de az ország egészének újfajta, demokratikus hazafiságra lenne szüksége, olyan hazafiakra, akik nem a régi félfudális állapotok konzerválására, hanem a társadalmi haladás előmozdítására mozgósítanák erőiket, akik nem szűkítik, hanem az ország társadalmi berendezkedésének megfelelően a parasztság felé szélesítik a nemzeti kereteket. Erre azonban a század második felében végig nem került sor.

A hivatalosan hangoztatott régi, nem egyszer valóban nacionalista húrokat megpendítő hazafiságnak akadtak ugyan bírálói az irodalmi ellenzék táborában, de bírálatuk talajtalan, a néptől idegen volt. Irányzatuk prominens képviselői a hazafiság, a nemzeti szellem megújítása helyett annak elvetésére törekedtek. A hazafiság és az ellenzék hirdette kozmopolitizmus kérdése körül éppen Arany János emlékezetes művei (A költő hazája, Kozmopolita költészet) nyomán lángolt fel a vita.

A »Kozmopolita költészet« vitájának feldolgozására és értékelésére mindmáig elég kevés kísérlet történt, leginkább mégis Komlós Aladáré az érdem, aki 1948-ban a Magyarokban közölt cikke után most az Irodalomtörténet legutóbbi számában (1953. 1—2) gazdag tényanyagra és értékes meglátásokra támaszkodva a marxizmus-leninizmus iránytűje mellett próbált meg behatolni a vita mindmáig meg nem világított homályába. Tekintettel arra, hogy Komlós idézett cikkeivel nem egy jelentős megállapítás elismerése mellett, lényegében nem értek egyet, szeretnék ezek értékelésével egy némely ponton vitába szállni.

Arany János első e tárgykörbe vágó költeménye — A költő hazája — 1851-ben látott napvilágot. A vers felépítésében már itt is polemikus. Első soraiban itt is egy kimondott és meg nem nevezett kozmopolita állásfoglalást idéz: »Művész hazája széles e világ...« És a hitvallás, amelyet a hírnév országútjain járó poétákkal szembeszegez ugyancsak a hazáját szerető, a hazának énekelő költő szava. A költészet nemzeti jellege, nemzeti nyelve és formája már ebben a költeményben szorosan összefonódott Aranyban a költő hazaszeretetével. Eszményképe nem egyszerűen magyarul vagy magyar tárgyról énekel, de »...e honért, e bonnal honnak él«, és minden dalában megosztja a haza népének örömét s bűját. Lényegileg nem különbözik ettől a hitvallástól a huszonhat esztendővel később született »Kozmopolita költészet« sem. Az eltérés nem tartalmi, hanem inkább a gondolatok kifejezőmódjában, a vers én-formájában, a hangvétel hevében és a szenvedély hőfokában mutatkozik. Nyilvánvalóan már az első polemikus vers Arany személyes állásfoglalását tükrözte az irodalmi életben fellépő általa nem helyeselt kozmopolita irányzattal szemben. Az a tény azonban, hogy két és fél évtizeddel később szükségesnek tartotta megismételni, — és nem is csak egyszerűen megismételni — az abban foglaltakat, mutatja, hogy az általa már csírájában fel-

ismert veszedelem nem csökkent, sőt ellenkezőleg, fokozódott az elmúlt idő alatt. Komlós idézett cikkében maga mutatja ki, hogy »a magyar társadalom egykori művelődési jellege és a nagyhatalmak fenyegető terjeszkedése (t. i. a Balkánon folyó orosz törökellenes háború) indokoltá teszik Arany hazafias nyugtalanságát. A történelmi helyzet olyan volt, hogy amennyiben költőink — akiknek a nemzet őrzése volna egyik főfeladatuk — kozmopolita magatartást tanúsítanak, ezzel valóban veszélyeztetik a magyarság fennmaradását.« Aranynak ez a későbbi költeménye még a Költő hazájánál is élesebben mondja ki a vádat a »világköltő«-k ellen, akik szerint »faját s a nemzeti Bélyeget, mit az rávésett, A nagy költő megveti«, és akik a haza ügyének vállalása helyett »puszta elvont ideál«-ról énekelnek. Míg az első versben inkább érvel és bizonyít saját álláspontja mellett, amelyet egyszerű harmadik személyben »a költő« nevében hangoztat; ebben a versben a szenvedély hőfoka áttöri a maga szabta kereteket, Arany a nála szokatlanabb első személyű formát választja, és érvelése kemény vádba csap át, árulásnak minősítve kozmopolita költők hazafiatlan magatartását (»Hát van lelked a szent zászlót Épen akkor hagyni el!?) Komlós »hazafias nyugtalanságnak« nevezi Aranyt ezt a szenvedéllyel teli felkiáltását. Mi inkább az irodalom és az ország veszedelmét jelző riadónak mondanánk. A kérdés lényege azonban nyilvánvalóan nem a fogalmazásban van, hanem abban, vajjon jogos volt-e Arany aggodalma és vádja, vajjon fennállt-e — és ha igen, milyen méreteket öltött — a kozmopolitizmus veszedelme a század utolsó harmadában.

Komlós Aladár, aki a vitát értékelve irodalmi fejlődésünk vízvázalasztóját, a régi és új írók tudatos összecsapását látja a történetekben, tanulmánya egészében kétségbevonja ezt a kozmopolita veszélyt, az irodalmi ellenzék véleményét — az adott viszonyok között — helyesnek, a maguk korában haladónak értékeli és ebből következően (ha nem is ezekkel a szavakkal) reakciónak bélyegzi Arany állásfoglalását.

Ez az értékelés meg kell mondanunk nem merőben új. Bár ezidáig a hivatalos irodalomtörténetek (Beöthy, Riedl) megegyeztek abban, hogy Arannyal szemben az irodalmi ellenzék tagjait illeti az elmarasztalás, Schöpflin Aladár már »A kettészakadt magyar irodalom« című tanulmányában (Nyugat, 1927) megfordítja a konzervatív kritika ítéletét és azt vallja, hogy mivel a népi-nemzeti irányt Arany kimerítette, a fiatalok előtt az epigonizmuson kívül csak az ezzel való szakítás állott. »Amit tehát Arany kozmopolita költészetnek bélyegezett — írja — az voltaképpen nem volt más, mint az ő nagyságának reakciója.«

A két szembenálló vélemény között lévő elvi különbség csökkentése tehát már a Nyugatban fellelhető. Schöpflin idézett cikke mellett ez csendül ki Koroda Pál »Irodalmi Körforgás« (Nyugat, 1929) című tanulmányából is, ahol a szerző a korabeli Arany-ellenes áramlat részletes tárgyalása mellett valamiféle meg nem nevezett erőt vagy személyt hibáztat, amelynek képviselői »rábírták« Arányt — Koroda kifejezése — hogy a kozmopolita költőket támadja. Koroda állítása szerint Aranyt elriasztották a legifjabb költőnemzedéktől, befeketítették előtte a »Titan Lacikát« és éppen Reviczky volt az, aki felvilágosította Aranyt, és a cikk szerzőjével együtt tudomására hozta, hogy a fiatalok költészetének leghebbebb tisztelői.

Hasonló érvekkel bizonyítja tételeit Sós Margit is, aki Arany János irodalmi ellenzékéről írott disszertációjában következetesen csökkenteni, sőt tagadni igyekszik a két felfogás — Arany és Reviczkyék — közti szakadékot.

Más eszközökkel és módszerekkel, sokkal nagyobb bizonyító apparátussal, de lényegében ezt teszi tanulmányában Komlós is, és bár elemzésének nagy részében adótnak veszik a két felfogás közti ellentétet, Reviczky idevágó versének és cikkének elemzése során mégis így zárja le fejtegetéseit. »...végeredményben megállapítható, hogy Reviczky e súlyos tévedéseket tartalmazó két írásban sem volt kozmopolita, hiszen elismeri a nemzet jelentőségét, fennén vallja a magyarsághoz tartozását.«

Véleményünk szerint, Komlós cikkének vitathatatlan nagy érdeme, hogy dialektikus elemzésével kimutatja: korántsem olyan egyszerű a vitázók felett ítélkezni, mint irodalomtörténetünk napjainkig hitte. Érdeme, hogy világosan kimutatja, kiknek és miért állt érdekében

Reviczky és Komjáthy kiutasítása a magyar irodalomból. Az ő érdemeik, haladó törekvéseik feltárása kétségkívül nagy nyeresége marxista irodalomtörténetírásunknak. Véleményünk szerint azonban a magyar irodalom e két érdekes, de igen problémátikus alakjának megvilágítása nem lehet teljes akkor, ha fejlődésük, költői magatartásuk és költészetük döntő korlátját, kozmopolitizmusukat elhomályosítjuk. Révai Józsefnek azt a megállapítását, hogy Reviczky »a néptől idegen kozmopolitizmus lejtőjére jutott« nem lehet másként magyarázni, mint ahogy Révai írja: azaz kozmopolitává vált. Ezt egyébként nemcsak a Reviczkyról, de a Reviczkytól való idézetek is alátámasztják.

Teljesen helytelen lenne a kozmopolitizmus fogalmát kizárólag az idegen tárgyak megéneklésére korlátozni, mint ahogy Komlós teszi. Nyilvánvalóan Arany idevágó kitétele nem a kozmopolitizmus egészét jellemzi, csak a betegség egyetlen — nem is legdöntőbb — tünetére hívja fel a figyelmet. (Gondoljunk arra, hogy formáját tekintve még a walesi bárdok is idegen témát örökölt meg, hogy a Sir Patrick Spens-ről ne is beszéljünk!) Reviczky és Komjáthy és az általuk képviselt irodalmi csoport kozmopolitizmusa tehát mindenképpen szélesebben értendő.

Idetartozik mindenekelőtt az általános emberi előtérbeállítása. A Komlós hozta idézetek valóban azt bizonyítják, hogy az általános emberi hangsúlyozása mellett az irodalmi ellenzék képviselői nem tagadják meg mindazt, ami nemzeti, hogy elismerik: a nagy költők műveire rányomja bélyegét saját koruk, nemzetük zománca. Sajátos ellentmondásról van azonban itt szó. Arról hogy míg a mű tartalmában teljes egészében elvonatkoztatnak a nemzetitől, — azaz a nemzet problémáitól, küzdelmétől, a nemzeti költészet feladataitól is — és nyíltan hangsúlyozzák »Általános eszme s érzés, Nagy ha nem is nemzeti«, formai síkon többé-kevésbé elfogadják a nemzeti követelményeket. A mű nemzeti jellegének ilyenfajta leszűkítése, formai síkra szorítása található meg Komjáthy Komlós által idézett »Kritikai szempontok« (Új Nemzedék, 1887) című cikkében is. Komjáthy szerint téved, aki »a költő szárnyalatát politikai konfessziókkal akarja megkötni és nem csupán a formában«, hanem a tárgyban, tartalomban és irányban is a »nemzeti« szűk medrébe akarja szorítani. Ebben a felfogásban benne van a művek hazafias eszmei tartalmának tagadása is. Éspedig nemcsak a Komjáthy által jogosan kifogásolt »pitykegombos és kaczagányos« szellemű hazafiságé, a korokban valóban kiütköző nacionalista áramlatoké, hanem mindenfajta, közvetlenül a haza szolgálatában íródott alkotásé.

Az általános emberi fogalma számukra — és elsősorban Komjáthy számára — menekülés volt, menekülés a magyartól, a konkréttól, sőt magától a néptől is. Komlós Aladár cikkében azzal érvel, hogy Reviczky és Komjáthy közelebb álltak a néphez mint ellenfeleik. Ezt azonban igen nehéz bizonyítani. Legalább is kétségessé teszi ezt az a szenvedélyes kirohanás, amellyel például Komjáthy fogadja a »demagógnak« bélyegzett Gáspár Imrét, aki ebben az időben a munkásmozgalom költői közé számított, vagy a »véresszájú demokrata«-ként emlegetett Darnai Viktort. Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy ezeknek az esztendőknék Arany Jánosa velük szemben maradéktalanul a nép álláspontját képviseli. Barta János nemrégiben megjelent Arany monográfiájában meggyőzően kimutatja, hogyan lazulnak meg ebben az időben Aranynál a néphez fűződő szálak, hogyan távolodik el nemcsak a néptől, de saját 48-as álláspontjától is. Azonban, ha a két felfogást összehasonlítjuk, akár elméleti síkon, de még inkább költészetünkben, azt kell látnunk, hogy a mérleg még mindig Arany javára billen. Az Őszikék antikapitalista bírálata, ha nem is történik egyértelműen a paraszti demokratizmus talajáról, még mindig közelebb áll a néphez, mint Reviczkyék dekadenciával terhes otthontalansága.

Éppen a néptől való távolság a forrása Reviczky és Komjáthy kozmopolitizmusának. Ezt tükrözi költészetük egésze, amely (egyes kisebb versek természetesen nem cáfolják az egész életmű arculatát) távol marad a nép és a nemzet legégetőbb problémáinak felfedésétől,

és lényegében megfelel Komjáthy elvi tételének: »a költő otthonosabb az egyén, mint a társadalom küzdelmei közt.«

Költői elméletükben és gyakorlatukban egyaránt megmutatkozik a néptől idegen arisztokratizmus. Míg Arany költészete mindvégig a tömegekért és a tömegek számára íródott (még ha néha ő maga meg is ingott ebben a hitében) Reviczky a szellem magányosságára szükségességét hirdeti és szinte ars poeticaként vallja: »Minden halhatatlan munka csak halhatatlanoknak lett írva.«

Állásfoglalásuk korlátait, dekadens voltát tükrözi nyíltan vallott formalizmusuk is. Komjáthy a korabeli kritikuskoknak ajánlva maga fogalmazza meg esztétikai krédóját: »Hiszek egy istenben, mindenható Formában. . . « »A mű erkölcsi tartalma nem dönthet annak értéke fölött, mert az irodalmi alkotásokról nem a *mi*, hanem a *miként* határoz (Komjáthy kiemelése) A tartalom, az erkölcsi mag kifejtése kommentárul szolgálhat ugyan, de a becslésre nézve és így a becslésre nézve is, kell, hogy közömbös maradjon.«

A hazafias tartalom kiszorítása, az arisztokratizmus és formalizmus korlátja szabja meg az általuk hangoztatott »általános emberi« igazi arculatát. Ha mindehhez hozzávesszük költői gyakorlatuk absztrakcióját, elvonatkoztatottságát, megértjük, mit bélyegez Arany »puszta elvont ideál«-nak, és miért óvja költészetünk egészét, és különösen az irodalomban 48 óta elért eredményeinket a művek népi és realista jellegét -- a Reviczky–Komjáthy képviselte kozmopolita irányzattól.

Arany János érdemeit, igazát nem homályosítja el Reviczky válasza. Igazságát azóta évtizedek, s művek sora bizonyítja. Ma már senki sem hiszi, hogy »Nagy művész, ki emberek közt — Feledi a nemzetet.« Reviczkyék kozmopolitizmusát ha *indokolja* is némileg a jelszavait megcsúfoló népi-nemzeti irányból való kiábrándulás, semmi esetre sem *menti* ugyanez. Az Arany—Gyulai féle irodalompolitikával szembenálló ellenzék mozgalmának nem elsősorban haladniakaratát, hanem inkább úttévesztését jelzi. Tünete a mozgalom talajtalanságának, és annak, hogy a népi nemzeti irányt monopolizáló hivatalos irodalom elleni jogosult harcot nem tudta elválasztani a népi-nemzeti tartalom és forma elleni általános érvényű -- tehát helytelen -- harctól. Azonban ők, az adott történelmi körülmények között még a nemzet tagadása mellett is megpróbálhatták zászlójukra tűzni a nép, s az emberiség elvont jelszavát. De útjuk csúdje, s a kozmopolitizmus ideológiájának egyre mélyebbre vezető züllése ma már mindezt lehetetlenné teszi. A történelmi körülmények különbsége azonban nem lehet gátja annak, hogy a kozmopolitizmus mérge ellen vívott harcunkban ma is felhasználjuk Arany János harcos, ezt a mérget még csírájában leleplező állásfoglalását.

6

Arany realista felfogásának elemzésénél már szó került a szép fogalmáról alkotott meghatározására. A meghatározásnak ott elsősorban egyik oldalát, a valósághoz való viszony kérdését vettük szemügyre. A másik oldal, amely a valóságnak a forma által való művészi kifejezését hangsúlyozza, ott éppen, hogy említődött. Arany esztétikai elveinek rendszerében azonban ennek az elvnek -- ill. alapelvnek -- is megvan a maga helye, eszmei kibontakoztatása és alkalmazása. Ez a gondolat elvi alapvetését képezi Arany a művészi színvonalért, a művészi színvonal védelmében vívott harcának.

Esztétikájának ez az egyetlen oldala, mozzanata az, amelyet korábbi burzsoá értékelői szinte maradéktalanul feltártak, hangsúlyoztak. Számukra azonban Arany »mü gondja« öncélú és arisztokratikus volt. Számunkra -- a realizmusról, népiességről, az irodalom társadalmi feladatairól vallott nézeteinek szerves része. Ez adta meg jelentőségét saját kora irodalmi harcaiban -- még akkor is, ha művészi tekintélyével sokszor vissza is éltek -- és ez adja meg ma is.

A művészi színvonalért vívott harcának fegyvereit — többi esztétikai elvétől némileg eltérően — elsősorban verseskötetében találjuk.

Legnevezetesebbek ebből a szempontból is, Arany Vojtina levelei. A levelek eredetére, külső történetére vonatkozóan Tolnai Vilmos tanulmánya (Budapesti Szemle, 1920) szolgál gazdag tényanyaggal. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a szabadságharc bukását követő szellemi depresszióban a legjobbak pusztulása, emigrációja vagy elhallgatása a meglévő egyetlen irodalmi lapnál, a »Hölgyfutár«-nál állandó anyagihiányt okozott, és valóban megteremtette a dilettánsok konjunktúráját. A jó művek hiánya, a rosszak áradata szülte színvonalcsökkenés komoly problémákat okozott a magyar irodalom igaz barátainak, íróknak és olvasóknak. Ez a hangulat vezette Aranyt is, mikor első Vojtina-levelét az alábbi sorok kíséretében, küldi Szilágyi Sándorhoz, A Pesti Röpívek című lap egyik szerkesztőjéhez :

»Ez alkalommal küldök Önnek a lap humoristico socialistico-critico-satiricus részére is valamit. Iszonyú sok lerugdalni való állat kezdi rágni a bogáncsköröt a Parnasszus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt hazafiságból túrnunk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését, vagy el nem csömörítik az összes szépirodalomtól. Hiszen inkább semmi irodalom, mint olyan botrányosan infamis. Tiszteltet a jónak, de azon tehetség, sőt studium nélküli elbizakodott fickókat, kik csak úgy odavetve (mint T. írja valahol) költőnek czimezik kecses úri magukat, orron kell ütni. Ezzel nem ártunk, sőt használunk az ügynek. Augias istállója tele van.« (1850 október 21-én.):

A címzett, Vojtina Mátyás, Bernáth Gáspár irodalmi hajlandóságú inasa volt, aki műveletlen és a versekhez botfülű fajankó létére maga is próbálkozott versírással. A halhatatlanságot azonban, mint ez valószínű is volt, nem saját »művei«, hanem Arany János költői levelei szereztek meg számára.

A költői levélben Arany a versírást mindenki prédájának érzi, ahol »szabad a vásár« és a bírálathoz, úti levélhez, tárcához gyenge »tehetség« is azonnal tárt ajtókra talál. Ilyen konjunktúra-költőnek érzi Arany Vojtinát és hozzá — de egyben minden idők dilettánsaihoz is — intézi gúnyos tanácsait. Elsők között az érthetlenség elvét, amely éppen értelmetlensége páncéljában kitűnő palástja a tehetségtelen költőknek. Az első levél központi témája a rímelés technikája, ahol Arany gúnyjának éle a rímelés szabályait megvető, szabadon vagy rosszul verselgető »zsenik« ellen fordul. A második vers, bár keletkezésük időpontja megegyezik, még sokkal élesebb, bírálata félreérthetetlenül általánosabb érvényű. A költészettől távolálló, harsogó macskazenét, fülsértő hangzavart már kora éltető, fenntartó eleménekmínősíti és vallja, hogy »minden szemét vers egy-egy drága kincs«. A kor irodalmi életét jellemző képei nyomán a Parnasszuson mezítláb táncoló háborodott, elbizakodott, piszkoskezü tollforgatók serege, a régi nagyok eszmehulladékainak vámszedői jelennek meg előttünk. Verseikben hiába ágaskodik a régiektől kölcsönvett eszme, a sánta jambus, az idegen mérték — fáradozásaik csak kudarccal járhatnak. Ezért inti óva az ezek közé törleszkedő tehetségtelen Vojtinát is :

»Ha irod a verset, nem öntöd azt,
Össze nem áll, hiába fúrsz-faragsz.
Majd itt bicsaklik félre, majd amott
És kárba vesz oly sok becses robot,
Melylyel, ha méltóbb helyre áldozád,
Megkapálhattad vón' kukoricád.«

A Vojtina gondolatait, a tehetségtelenség, a dilettantizmus elleni küzdelem egy-egy oldalát ismerhetjük meg Arany későbbi hasonló tárgyú verseiben is. Tartalmilag legszorosabban az »Írjak? ne írjak?« kapcsolódik ide, ahol Arany a kor irodalmi életének szemléléséből vonja le a maga számára a kérdést, amely a költőnek — ha szembe kell vele néznie — egyenértékű a »lenni vagy nem lenni« hamleti kérdésével. A következtetés, ha fel is tárja Arany helyzetének ellentmondásos voltát, egyben feleletet is ad a vers kérdésére : »Szólnom

kisebbség, bűn a hallgatás«. De a hallgatás bűnével szembe fordulva, irodalmi ellenfeleinek táborát számbavéve, ezt fűzi még hozzá : »Mit ér a szó, hol ostor kellene?«

Arany azonban nemcsak a szép szavak mestere. Szavai, ha kell, ha hibák és bűnök elmarasztalásáról van szó, ostorra válnak, mint akár a »Vojtinában«, akár a híres-gúnyos »Sárkány«-ban, vagy »Poetai recept«-jében, ahol a költői sémák, az ezerszer ismételt szavak, képek, hasonlatok és szófűzések alkalmazását, verssé kalapálását teszi neveltségessé.

Hasonló bíráló elvek, szempontok érvényesülnek Arany kritikáiban is. A »poetai recept« prózai pendant-ja a Hősök és dalok könyvéről írt bírálat; ahol a versben kipellengérezett általános hibák konkretizálásán túl, Arany a szó igazi értelmében is megadja a »recept«-et, járható kiutat mutat a költészeti sematizmus kátyujából :

»... már Petrarca s nálunk Kisfaludy, fásaszt a thema örök azonosságával ; hát még Kis Péter vagy Zöld Pál (epikában nagyobb a változatosság lehetősége, témagazdagság) — mi a mi hasonló gyűjtélkes dalkönyveinkben előre tudjuk, hogy »az a szőke, vagy barna kislány, ha az első lapon lilium volt, a következőn róza lesz, aztán csillag, aztán hattyú, később tündér, stb. . . a végtelen unalomig. Ezért nem ajánljuk eléggé, kivált ifjabb költőinknek, mint a kik semmi genre-ba nem rögzöttek még belé, hogy tekintsenek szét »menny és föld határain«, keressenek új *tárgyakat* a költészetre, a tárggyal együtt az előadás *formája* is változni fog, míg most az előadásnak egy (utánzótt) nemébe rekedvén, tehetségöknek annyi érvényt sem tudnak szerezni, a mennyi azt megilletné. . .«

A sematizmus kérdése nem a mi fejlődő irodalmunkban ütötte fel először a fejét. Felmerült ez Arany korában is, sőt akkor is akadtak, akik egyesek sematikus vagy frázisos műveikben az eszmék túltengésében keresték a hibaforrást, vagy egyszerűen az író őszinteségét, szubjektív meggyőződését, lelkesedésének hevét vitatták. Arany — Malvina költeményeiről írott bírálatában — éles szemmel mutat rá a hiba igazi forrására, arra, hogy az író egyéni »lelkesedése« még nem azonos a költői lelkesedéssel, hogy »azon alanyi hevélytől, mely áradozóvá tesz a mások gondolatai újra öntésében, a másikig, mely lelkesítő, új gondolatokat szül, még nagy a távolság«.

Több cikkében rámutat arra, hogy a hatáskeltésnek a túlzott pátosz, az érzelmek és a fenség túlfeszítése nem lehet eszköze, mindezek sohasem vezethetnek ki a frázisok útvesztőjéből. Különösen érdekes azonban az, amit a frázisok eredetéről, a klasszikus »frázisokról« mond, amelyek első formájukban eredetiek és újak lévén, még korántsem hatottak frázisnak, sőt éppen újságuk, tömörségük, találó voltuk miatt, s »mert rövid alakjukban egy ivadék, vagy az összes nemzet koreszméit vagy érzéseit bírták kimondani«, váltak a sokaság közkincsévé, olyannyira, hogy »mai nap már a varga inas koptatja őket. Ebből a gondolatfűzésből következik Arany útmutatása : nem általában a »frázisok« — ma jelszavaknak neveznénk őket — hanem a régi frázisok untalan ismétlése ellen hadakozik.

A gondolati gazdagság, az eredetiség követelése, a költői sémák ellen folytatott kritikai harc szervezésében kontakozik ki a konkrét ábrázolási, formai problémák felvetésével. Nemcsak a Vojtina-levelekben, hanem bírálataiban is kipellengérezte azokat, akik tehetség vagy eredetiség ürügyén félrelökik a költészet szabályait és a legnagyobbakra hivatkozva követelik maguknak a »tanulás nélküli költészet kiváltságait«. Arany ezekkel a féltehetségekkel szemben következetesen és jogosan hírdeti a szabályok sérthetlenségét, hiszen Malvina és társai sohasem lesznek képesek arra, mint Petőfi és a többi igazán nagyok, akik »tettleg bizonyítják be, hogy a »pedant« szabály helyett egy más törvénynek, az örök szépnek viszik hódolatukat«.

Egy-egy alkotás művészi megformáltságának bírálatában igen fontos helyet foglal el Aranynál a kompozíció. Maga mint epikus, a kompozíció tudatos mestere, és ezt követeli az íróktól is. A részletek szépsége, semmiféle »költői díszítmény« vagy »fől-fől lebbenő hangulat« nem tudja vele elfeledtetni az alapszerkezet hibáit — pl. a Hadshi Jurt c. mű bírálatánál — hogy a cselekmény egyes szálai, hősei semilyen, vagy csak laza kapcsolatban állnak a mű

egészével. A kompozíció területén is sajátmagával szemben helyezi legmagasabbra a mércét. Jellemző módon, mikor a Toldi estéjének, illetve Toldi Szerelmének terve felöltik benne és felteszi önmagának a kérdést: »Meglátom, tudok-e repülni az Ilosvai Péter diák szárnya nélkül. . .« — először a kompozíció megoldásának nehézségére gondol. A kompozíció jelentőségének elismerésére vallanak Petőfihez írott sorai: ». . . nálam főleg a kompozícióban van a poézis, ha t. i. van; és ha a kompozíciót már előre gyöngének sejtem, soha nem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát«. Jó frói és kritikusi szemmel felfedi Arany a kompozíció és jellemábrázolás kérdésének összefüggéseit is. Az olvasó szemében élő személyként megtestesülő hősök kibontakozásának lehetősége nagymértékben függ a kompozíciótól. A bírálatok jórésztében — pl. a »Trencsényi Csák« címűben is — éppen a jellemábrázolás követelményeiből kiindulva bírálja Arany a mű túlzásfoltosságát, aránytalan kompozícióját is.

A műgond, a művészi színvonal követelése Aranynak a költői és kritikusi tevékenysége mellett szerkesztői tevékenységében is megmutatkozott. Szerkesztési elveinek és a színvonal védelmében vívott harca nehézségeinek elemzése nem tartozik a témánkhoz, itt csak a szerkesztői munka egy sajátos területére, a szerkesztői üzenetekre szeretnék hivatkozni. A Koszorú és a Szépirodalmi Figyelő »Nyílt levelezési« rovatában Arany apróbb megjegyzéseiben és egymondatos bírálatokban olyan kritikusi vénáról tesz tanúságot, akár prózai írásai legjobbjaiban. A realizmus, művészi igazság és hitelesség éppúgy helyet kap benne, mint a műgond, a formai igényesség követelése. Megfogalmazásaiban tömör és találó, sokszor szinte frói epigrammákra vagy maximákra emlékeztet. Szinte találomra idézek egyet-kettőt a Koszorú 1865. évfolyamának legjobb üzeneteiből.

A »Rábaparti népdalok« szerzőjének írja: »Népnyelv van bennök elég: de egyéb is kellene«. P-y verseiről pedig így nyilatkozik: »Gyakorlatnak megjárják, de még messze van a Parnasszus oda«. Nem egészen a művészi színvonal problémájához tartozik, de mivel ugyanazon forrásból ered, itt idézem »A jó kis magyar leány« szerzőjének írott bírálatát, amelyben a Marx és Engels által megfogalmazott Shakespeare-i és Schiller-i ábrázolásmód közül a Schiller-i ellen foglal állást:

»Az atya megtanítá szépen, okosan beszélni s jól viselni magát. De költői tekintetben épp ez a baj. Mintha nem is a jó kislányt hallanánk, hanem apja tanításait. S ez morális tekintetben igen jó. De a költői varázs oda van, *mihelyt újjal mutatható a morális gondolat, melynek kedvéért a költőt alak létezik*. Erkölcsi magnak minden költeményben lenni kell, de nem úgy, mint a gyermek könyvek »kis Józsefjei«, stb. történetében.«

Arany szerkesztői munkásságának feldolgozása külön tanulmányt érdemel, és abban a tanulmányban esztétikai elveinek, magas igényének bizonyítására lábjegyzetei mellett, nyilvánvalóan »üzenetei« is helyet kapnak majd. Itt mindössze utalni szerettünk volna rá, hogyan hatja át a magas művészi színvonalra való törekvés eszméje Arany költői, irodalomkritikusi, szerkesztői munkásságának minden oldalát és mozzanatát.

* * *

Sok tekintetben a művészi színvonal kérdéséhez kapcsolódik Arany Jánosnak a kritikáról, a kritika feladatáról, alapelveiről, módszeréről vallott felfogása. Arany János kritikusi tevékenysége önmagában is bizonyítja, hogy becsülte és értékelte a kritika nevelő feladatát. »Vissza kell adnunk a tekintélyt a kritikának, mely már sokak szemében pusztá egyes véleményé, a »nekem úgy tetszik vagy nem tetszik« kérdésévé sülyedt« — írja Salamon Ferencnek 1857 november 20-án kelt levelében. A bírálat tekintélyéért vívott harc összekapcsolása a kritika szubjektívításának elutasításával — homlokegyenest ellenkezve a Nyugat bírálóinak szokványos Arany-portréjával — jelentős lépés az irodalmi kritika jogainak elismertetése felé. És ennyiben megegyezik Gyulainak a kritika védelmében írott cikkeivel, gondolataival.

Megegyeznek a kritika elfogadásának követelésében is. Akárcsak Gyulai, Arany is szembe fordul Thaly Kálmánnal és másokkal, ha indokolatlanul berzenkednek a kemény bíráló szótól.

Arany szemében, és alkotói gyakorlatában, az irodalomtörténet és a kritika nem határolódik el élesen. A kettő egységét fogalmazza meg elvileg Szász Károly költeményeiről írott bírálatában :

»Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonságokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében, s vajjon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandóbb hatással is vannak költészetünk fejlődésére ; szóval a helyett, hogy fitymáljak, méltóbb dolognak tartom : vizsgálni. E szerint én talán nem a napi kritikus, hanem az irodalomtörténet írójának terén állok.«

A vizsgálódónak ezt a szempontját helyzetével támasztja alá, amely szerint nem fél sem a régi tekintélyektől, sem az új tehetségektől, Ezért tudja a más a maradandóság, a multat a ma mércéjével elemezni, s ezért nincs életművében, — de egyes írásaiban sem — szakadék irodalomtörténet és kritika között.

Tanulságos ebből a szempontból az írói arcképek bármelyikének elemzése. De az arcképek összességéből még világosabban láthatjuk Arany bírálatának eszmei kiindulópontját : mi újat adott az illető, író vagy költő, a magyar irodalom számára? Ez a szemlélet szükségszerűen történelmi teszi értékelését, meggátolja, hogy az írórt korából, vagy a magyar irodalom fejlődésvonalának egészéből kiszakítsa, és lehetővé teszi, hogy az egyes nagy, vagy akár középszerű egyéniségeknél is az előremutatót, a pozitívumot hangsúlyozza. Tanulmányának tanulsága általában két részből tevődik össze : Mit ad az illető író vagy mű *ma* az olvasónak, és mit jelent vagy jelentett a magyar irodalom egészének fejlődésében?

A multnak ez a jelenhez tapadó értékelése a helyes meglátások sorához vezet el. Ez az elv vezérli, mikor Gvadányi típusalkotó képességéről, Gyöngyösinék és korának szoros összefonódásáról, Gyöngyösinék és Szabó Dávidnak a magyar költői nyelv megteremtése során szerzett érdemeiről beszél. Aktualizálása ugyanakkor távolról sem vulgáris. Orczy Lőrinc demokrata felfogását és a néppel való kapcsolatát, népszerűtetését például az ország történelmi helyzetéből kiindulva, helyesen határolja el a népiességtől és ezzel elkerüli az aktualizálással szinte egyidejűleg fellépő vulgarizálás veszélyét.

Kritikai tevékenységnek egyik lényeges vonása alaposság és filológiai lelkiismeretesség. Módszerének ezt a vonását Riedl és a többi pozitívista bíráló már nagyrészt kiaknázták és sokszor kritikai tevékenysége elvi alapjának tette meg. Ennek az egyoldalú beállításnak cáfolata azonban korántsem jelenti azt, hogy számunkra ne volna fontos, és főként tanulságos Arany kritikusi munkamódszerének megismerése és alkalmazása. Az alaposság és részletező elemzés alapja Aranynek az az elve, hogy a jó kritika *a műből ítél*. Tompának írja egyik levelében, hogy nem barátja annak, ha »előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben, aztán hozzászabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész mocsok ; ha pásszolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára emelik az égbe«.

Arany ezzel szemben a konkrét *elemző és részletező* bírálat mellett foglal állást. Szász Gerő költeményeinek bírálatát kapcsán keményen elmarasztalja a dolgok »héja körül« forgó, felületes bírálatot, amely »óvakodik az általánosból a részletekbe ereszkedni« és ezért nem is tud igazán hatni a gyakorló művészetre. Arany ebben a kritikában nemcsak állást foglal a részletező elemzés mellett, hanem a műre vonatkozó megállapításaiban, fejtegetéseiben is ezt példázza.

A részletező elemzés kiinduló feltétele a bíráló lelkiismeretessége, ami felelősségtudatának szinte természetes velejárója. Arany minden bírálatához jegyzeteket készített, a művet nem egyszer, de többször is végigolvasta, végiggondolta, nehogy pillanatnyi hangulatai következtében felületes vagy elhamarkodott ítéletre vetemedjék, s hogy »író-társa reputációját igaz-

ságtalanul ne érintse». Saját lelkiismeretességével együtt jár ennek követelése is. Ahol pedig ez részben, vagy teljesen hiányzik — mint például Petőfi Apostolának kései publikálójánál (Alkotmányos nagy naptár, 1861) — kemény szóval bírálja a mulasztásban ludasokat és nem fél fölvetni a felelősség kérdését.

* * *

Számos részletproblémát vethetnénk még fel, Aranyak az irodalomtanításra vonatkozó megjegyzéseit, irodalomtörténetének, egyes nagy tanulmányainak elemzését, vagy műfordítói tevékenységét. Külön értekezés anyagát jelentené Arany verstani, nyelvi és nyelvészeti örökségének feldolgozása — mindezekre azonban egyetlen tanulmány keretében nem vállalkozhattunk. Az eddigiekben is inkább Arany esztétikai elveinek fővonalát, alapjait szerettük volna felvázolni, semmint esztétikai rendszerének *kimerítő* elemzését vagy értékelését adni. Ez, úgy érezzük, csak még további, hosszabb és szélesebb körű kutató és feldolgozó munka eredménye lehet.

Annyi azonban már az eddig felvázolt nézetekből, elvekből és művekből is nyilvánvaló, hogy a magyar irodalomtörténet, esztétika és kritika haladó hagyományait kutatva nem is akadhatnak gazdagabb, tartalmasabb kincstárakra, mint Arany János esztétikája. Az ő elvei, meglátásai, bírálati — költészetéhez hasonlóan — túléltek a XIX. századot és értékesek, tanulságosak a mi számunkra, a szocialista-realista esztétika és kritika megteremtéséért vívott harcunkban is.

VARGHA BALÁZS

AZ ÖZVEGY KARNYÓNÉ S KÉT SZELEBURDIAK

I. Előzmények

1. »Az első iskola a Somogyban.«

»Az özvegy Karnyóné« — iskolai színdarab. Évzáró ünnepélyre készítette 1799 szeptember elsejére a csurgói iskola felső osztályának ideiglenesen megbízott tanára.

Csokonai Komáromban még azt remélte, hogy Festetich gróf hintaján viheti majd Keszthelyre ifjú feleségét, Lillát »városbeli Professzornénak.«

Nem lett ebből semmi. Először Lillát veszítette el, — búcsúlevelét még mint reménybeli professzor írta — aztán a keszthelyi állást is más kapta meg. A botanika tanszékre számított Festetich iskolájában, de a gróf már eligérte az órákat a cisztercieknek.

1798 márciusában érkezett Somogyba — Gaál László számítása szerint — s több mint egy évet kényszerű vendégeskedésben töltött el, míg 1799 júniusában sikerült helyet kapnia a csurgói iskolában.

Volt debreceni barátainál és új ismerőseinél töltötte addig idejét Csökölben, Hedrahelyen, Kisasszondon, Korpádon. Legtöbbet Sárközy István alispán vendégszerető házában tartózkodott.

Vidám, de keserves időszaka volt ez életének. Egyik nap elszorakoztatta köszöntő versével az uri társaságot, máskor meg elmenekült előlük »az áldott magánosságba«.

Pártfogója, Sárközy, úgy látszik megelégedte a hosszas vendéglátást, mert valósággal ráerőltette szeretetreméltó vándordeákját az egyházmegyére. Az esperes már hírt vette a debreceni kicsapatásnak, nem akart rovott multú embert alkalmazni, még ideiglenesen sem.